

KARAS IR TAIKA RADVILŲ BIRŽŲ KUNIGAİKŠTYSTĖJE XVI A. PABAIGOJE – XVII A. VIDURYJE

Deimantas KARVELIS

Vilniaus pedagoginis universitetas,

Lietuvos istorijos katedra

Ivadas

Naujųjų amžių Lietuvos karybos istoriografija gali pasigirti daugeliu darbų, nagrinėjančių XVI–XVII a. LDK karus, etmonų vaidmenį juose, atskirus žymesnius mūšius, pašauktinių prievolių veikimą, diplomatiją ir pan. Tačiau stinga tyrinėjimų, analizuojančių karo įtaką pačiai to meto visuomenei, ypač vietinei. Šiame tekste vienos konkrečios ordinacinės valdos Radvilų Biržų kunigaikštystės (toliau–BK), gyvavusios 1547–1811 m., pavyzdžiu, remiantis gausiais iki šiol istoriografijoje nenaudotais archyviniais šaltiniais¹, liečiami klausimai, iki šiol mokslinėje literatūroje nagrinėti menkai arba išvis nenagrinėti, potencialiai praplečiantys karybos istorikos problemų klausimyną. Galbūt per daug preteningai tolstojiškai suformuluotu straipsnio pavadinimu tiesiog siekiama nukreipti skaitytojo akis į sunkiai šaltiniuose apčiuopiamą, tačiau labai įdomų aspektą – lokalinės dvaro visuomenės egzistenciją karo ir taikos metu, kurias savo ruožtu naujaisiais amžiais taip pat ne visuomet įmanoma radikaliai atskirti. Be abejo, šis tekstas nepretenduoja į visų šaltiniuose atspindimų klausimų pristatymą, bet konkrečiai apima tuos, apie kuriuos istoriografija gali pasakyti mažiausiai: XVI–XVII a. privačios didikų kariuomenės komplektavimas, dalyvavimas karo veiksmuose; bastioninių pilių karinis funkcionalumas; svetimšalių karininkų vaidmuo LDK karinėse pajėgose; dvaro visuomenės elgsena karo metu; XVII a. pradžios švedmečio empirika Šiaurės Lietuvoje ir pan. Tekstu iš dalies siekiama parodyti, jog istorinių šaltinių empirika atskirais atvejais leidžia atskleisti XVI–XVII a. lokalią karo istoriją puslapius.

Kadangi pasirinkta konkreti Radvilų valda – Biržų kunigaikštystė, galima

¹ Ypač informatyviais laikytini Radvilų giminės fondas Vyriausiajame senųjų aktų archyve Varšuvoje bei Radvilų dvaro dokumentai, saugomi A. Dubrovskio kolekcijoje Rusijos mokslų akademijos bibliotekoje Peterburge.

buvo pasitelkti tik vadinamąją „biržietišką“ lenkų ir lietuvių istoriografiją, teikiančią informacijos apie Biržų–Dubingių šakos Radvilas, Biržų pilį. Joje teko ieškoti nedidelių epizodų karybos tematika. Tarp tyrinėjimų išsiskiria S. Pinkaus darbai, pateikiantys detalią, plačiai archyvine medžiaga dokumentuotą pilies statybos ir restauravimo istoriją². Svarbu tai, jog Pinkui, skirtingai nei kitiems anksčiau apie Biržų pilį rašiusiems autoriams³, labiau rūpėjo ne pilies architektūriniai ir urbanistiniai dalykai, bet ją kūrę, statę, joje gyvenę žmonės – lokali visuomenė. Iš lenkų istorikų šiuo pavyzdžiu pasekė T. Vasilevskis, pirminių šaltinių duomenimis paryškinęs Pinkaus nagrinėtą pilies restauracijos istoriją XVII a. pirmoje pusėje⁴, bei H. Visneris, remdamasis Radvilų korespondencija, rašęs apie pilies statybinius darbus XVII a. pradžioje⁵. Nemažai dėmesio Biržų pilies statybos istorijai kitų valstybės tvirtovių kontekste skirta monumentalioje B. Dybašio monografijoje⁶. Autorius Radvilų Biržų ir Slucko pilis pasirinko kaip klasikinius privačios fortifikacijos pavyzdžius. Vertingi studijos epizodai, pateikiantys Biržų pilies statybos XVII a. pirmoje pusėje socialinį kontekstą (didiko iniciatyvos, lokali visuomenės vaidmens apibūdinimas). M. Jučo darbe, nagrinėjančiame ne tik pilies, bet ir svarbių miesto komunikacinių struktūrų (rotušės, mokyklos, gatvių tinklo, gynybinės sienos) raidą, pateikiama naujos šaltinių medžiagos apie XVI–XVII a. vidurio laikotarpį⁷. Paminėtini I. Švereikaitės ir N. Kitkausko darbai. Pirmasis skirtas pilies statybos ir egzistencijos istorijai 1586–1704 m.⁸, antrasis – pilies olandiškojo fortifikacinių elementų atspindžiams 1640–1669 m.⁹ Tiesa, pastarajame darbe autorius iš esmės remiasi XVII a. antrosios pusės ir XVIII a. medžiaga bei archeologinių tyrinėjimų duomenimis, todėl temos atskleidimas iki 1655 m. nėra didelis. Nedidelis A. Baublio straipsnis reprezentuoja mėginimą

² Pinkus S., Biržų pilis, *Lietuvos pilys, Vilnius, 1971, p. 245-276*; Idem, Biržų pilis, Vilnius, 1986.

³ Ciechanowiecki A., Z dziejów budowy zamku w Birzacz, *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki, 1959, t. 4, Z. 1-2, s. 43-66*.

⁴ Wasilewski T., Budowa zamku i rezydencji Radziwiłłów w Birzacz w latach 1586-1654, *Podług nieba i zwyczajów polskiego, Warszawa, 1988, s. 263-272*.

⁵ Wisner H., Wojsko litewskie I połowy XVII wieku, cz. II, *Studia i Materiały do Historii Wojskowości, T. XX, 1976, s. 14-20*.

⁶ Dybaś B., *Fortece Rzeczypospolitej. Studium z dziejów budowy fortyfikacji stałych w państwie polsko-litewskim w XVII wieku*, Toruń, 1998.

⁷ Jučas M., Kai kurie Biržų pilies ir senamiesčio istorijos metmenys, *Architektūros paminklai, 1972, t. 2, p. 28-45*.

⁸ Švereikaitė I., Biržų pilis XVI a. pab.–XVIII a. pr., (diplomis darbas; vad. E. Gudavičius), Vilnius, 1978, *VUB RS, f. 85, b. 1985, l. 1-77*.

⁹ Kitkauskas N., Biržų antrosios pilies pylimai, fosa, redutas, tiltas, *Architektūros paminklai, 1975, t. III, p. 136-156*.

remiantis esama istoriografija konceptualizuoti Biržų pilies ir miesto visuomeninį centralumą¹⁰. Pilies ir miesto ir istoriografinę medžiagą papildė archeologinių tyrimų empirika. J. Genys analizavo XVI–XVII a. dvaro ir pilies koklių autentiškumo ir chronologijos, pilies teritorijoje buvusių pastatų funkcionalumo klausimus¹¹. Biržų–Dubingių šakos Radvilų giminės tyrinėjimai pasižymi tam tikru paradoksu. Turime tyrinėjimų apie ankstesnio laikotarpio Radvilų latifundijas¹², o Radvilos Perkūno, Kristupo II, Jonušo ir Boguslavo Radvilų biografų studijose teskirtas menkas dėmesys šių didikų valdoms bei jų lokalioms visuomenėms, taigi ir BK, apibūdinti. Taip yra turbūt todėl, kad pastarųjų tyrinėtojų analizės epicentre – politinė, karinė, religinė, visuomeninė išvardytų asmenybių veikla, kurios rekonstrukcijai rašytiniai šaltiniai yra gerokai iškalbingesni¹³. Apie XVI a. pab. – XVII a. špitolę ir Biržuose dirbusius dvaro gydytojus yra rašęs A. Bagdonavičius¹⁴, Kristupo II numizmatikos kolekcija, saugotą Biržų pilyje, V. Ruzas¹⁵, žydų etnokonfesinę grupę XVII a. antroje pusėje – XVIII a., Radvilų Biržuose – J. Bardachas¹⁶. Biržinianos istoriografinė apžvalga leidžia konstatuoti tam tikras BK istorijos spragas: stinga darbų, apibūdinančių kompaktišką BK socios-truktūrą bei atskiras jos dalis. Šio klausimo kontekste patenkinama situacija tik kalbant apie valdos elitą – Radvilas; tarp BK institucijų labiausiai tyrinėta Biržų pilis, jos architektūrinė raida, šiek tiek miestas, tuo tarpu tokie vientisiniai instituciniai dariniai, kaip dvaras, bažnyčia, smuklė, iš esmės netyrinėti; publikuotų tyrinėjimų yra nepakanka XVI–XVII a. BK analizei; BK istorija Livonijos karų

¹⁰ Baublys A., Biržų tvirtovė ir miestas – Lietuvos DK protestantų mecenatų kunigaikščių Radvilų rezidencija (XVI–XVII a.), *Protestantizmas Lietuvoje: istorija ir dabartis*, Vilnius, 1994, p. 138–148.

¹¹ Genys J., Herbiniai Biržų kokliai, *Kultūros paminklai, T. 1*, Vilnius, 1994, p. 96–101; Idem., 1984–1985 m. Archeologinių kasinėjimų Biržų pilyje rezultatai, *Architektūros paminklai*, t. 11, Vilnius, 1988, p. 45–51.

¹² Malczewska M., *Latifundium Radziwiłłów w XV do połowy XVI wieku*, Warszawa, 1985; Ragauskienė R., *M. Radvila Rudasis (apie 1515–1584)–XVI a. LDK didikas*. Daktaro disertacijos santrauka, Vilnius, 2000, p. 19–22.

¹³ Kotlubaj E., *Życie Janusza Radziwiłła*, Wilno i Witebsk, 1859; Wisner H., *Krzysztof II Radziwiłł (1585–1640)*, Warszawa, 1969 (daktaro disertacijos mašinraštis; Varšuvos universitetas, nr. XIa. 1094); Idem, religijność i tolerancja K. Radziwiłła, *Zapiski Historyczne*, 1995, Z. 1, p. 25–37; Idem, kampania infelancka K. Radziwiłła w latach 1617–1618, *ZH*, 1970, Z. 1, p. 9–35; Idem, Wojna polsko–szwedzka w Inflantach 1621–1622, *ZH*, 1991, Z. 4, p. 45–69; Visneris H., *Jonušas Radvila*, Vilnius, 2000; Radziwiłł B., *Autobiografia*, Warszawa, 1979; *Polski Ślownik Biograficzny*, 1987, t. 30, Z. 1–3 (Radziwiłłowie); Kotlubaj E., *Radvilos*, Vilnius, 1995 ir kt.

¹⁴ Bagdonavičius A., Iš Biržų medicinos istorijos, *Mokslas ir gyvenimas*, 1990, nr. 6, p. 12–13.

¹⁵ Ruzas V., Kristupo II Radvilos numizmatikos kolekcija Biržuose, *Voruta*, 1993, nr. 16, p. 7.

¹⁶ Bardach J., Żydzi w Birzach radziwiłłowskich w XVII–XVIII wieku, *Przegląd Historyczny*, 1990, Z. 1–2, p. 199–220.

kontekste tebelieka „terra incognita“.

Bastioninės pilies valstybinė reikšmė ir santykis su Radvilomis. Radvilų pilis Biržuose buvo išskirtinė institucija tiek šiauriniuose LDK pavietuose, tiek BK, kadangi abiejuose arealuose neturėjo į ją panašių analogų. Bastioninės tvirtovės buvimas Radvilų dvarui, Biržų miestui ir visai vietinei BK visuomenei savaime kūrė savitą ryšių tinklą. Prieš konkretizuojant pastarojo skirtingus aspektus, pastebėsime, kad su pilimi susijusių ryšių apraiškų galima ieškoti keliuose metmenyse ar jų tarpusavio samplaikoje. „*Ėmiausi restauruoti Biržų pilį ne tik savo valia, bet visos mūsų giminės, besivadinančios šia vieta, valia. Taip pat pačios tėvynės valia. Nes labai svarbu, kad pasienis būtų fortifikuotas kuo geriau ir apsaugotas nuo priešo*“¹⁷. Šiuose 1637 m. Kristupo II Radvilos pasakytuose žodžiuose matyti trys Biržų pilies reikšmės, kurių žinojimas padeda ieškoti dėl pilies atsiradusių ryšių pobūdžio: asmeninė konkretaus Radvilos, visos Radvilų giminės ir valstybinė. Šios reikšmės tyrinėtojiui sufleruoja bent tris socialines aplinkas, kuriose galima tirti pilies komunikatyvumą: valdos savininkas ir BK, bendra Radvilų latifundijų sistema bei LDK. Verta išsiaiškinti, kokia iš tikrųjų buvo Biržų pilies valstybės ir giminės įtaka, siekiant nepervertinti jos centriškumo ir pamatyti kai kuriuos ne vietinės kilmės BK lokaliuos visuomenės ryšių variklius.

Žinoma, jog privačios tvirtovės, priklausiusios stambioms didikų giminėms, buvo glaudžiai susijusios su jų po visą valstybę išsibarsčiusių valdų kompleksais¹⁸. Ne išimtis Biržų–Dubingių Radvilų giminė. Biržų pilis buvo ne vienintelė šiai Radvilų giminės šakai priklausiusi tvirtovė, tačiau vienintelė jos bastioninė pilis etninėje Lietuvoje. Svarbu nustatyti, kokių ryšių pagrindu su visomis Biržų Radvilų valdomis *funkcionavo*, buvo *statoma* ir *ginama* Biržų pilis bei kokius BK visuomenės ryšius ji kūrė, palaikė ir atspindėjo. Tai struktūriškai sąlygoja skirtingus pilies istorijos paveikslus: pilis taikos metu; pilies statybiniai ir restauraciniai darbai¹⁹; pilis karo metu. Galop Biržų pilis buvo šiaurinės Lietuvos fortifikacinės sistemos strateginiu centru, viso pasienio apsaugos atraminiu tašku. Kalbamu laikotarpiu ji išsiskyrė ne tik ypatinga strategine padėtimi, bet, amžininkų žodžiais tariant, ir viena stipriausių ar ne pačia stipriausia LDK fortifika-

¹⁷ 1637. V. 20. Biržai. K. Radvila B. Radvilos valdų administratoriams, *Archiwum Główny Akt Dawnych, Dział Radziwiłłowski (toliau–AR)*, Biržų pilies statybos knyga (toliau –KBB), l. 8v.

¹⁸ Dybaš B., *Fortece Rzeczypospolitej. Studium z dziejów budowy fortyfikacji stałych w państwie polskoliteńskim w XVII wieku*, Toruń, 1998, s. 110.

¹⁹ Pastarieji čia nebus nagrinėjami, kadangi tam skirtas atskiras autoriaus tekstas – žr. Karvelis D., Biržų pilies statyba XVI a. pab.–XVII a. p.p. socialinės komunikacijos požiūriu, *Lietuvos aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija*, t. LIV, 2002, p. 70-86.

cinių sistemų²⁰. Ši privati pilis, be abejonės, buvo valstybės reikšmės. 1590 m. Seimo konstitucijoje buvo konstatuota, jog „*visi, kurie nori išlaikyti savo pilis, turi jas aprūpinti žmonėmis, ginkluote ir maistu, kad galėtų atsilaikyti prieš priešą. Kas negalėtų ar nenorėtų to daryti, to pilis metui atėjus turi būti palikta arba sudeginta, o amunicija ir patrankos išvežtos*“²¹. Sprendimas tarsi sakyte sakė, jog egzistuoja valstybei savininkų ir jų valstybinės sąmonės. Radvilos ir lokaliu BK visuomenė Biržų piliai sukūrė kitokį likimą, nei išsakyta minėtoje Seimo konstitucijoje. Įdomus sutapimas, jog kaip tik maždaug tuo metu prasidėjo Biržų pilies statybos, restauravimo, renovavimo bei *pilies visuomenės* gyvavimo istorija. Pilis buvo šiauriniai vartai į LDK iš Kuršo ir Livonijos. 1625 m. Vilniaus vaivada Leonas Sapiega rašė: „*Labai gailiuosi Biržų apsupties, nes žinau, kaip daug nuo jų priklauso. Jei priešas juos užimtų, atsivertų jam vartai į LDK*“²². Patys Radvilos taip pat puikiai suvokė pilies reikšmę. Radvila Perkūnas būtent todėl statė šią bastioninę tvirtovę. XVII a. pirmosios pusės Livonijos karo atmosferoje „pilies tėvas“ laiške, adresuotame nežinomam Kuoknesės pilies įgulos karininkui, siūlė, nepavykus apginti Kuoknesės, visiems pasitraukti į jo Biržų pilį ir joje apsistoti, tvirtindamas, jog „*jokia kita vieta Lietuvoje arti Livonijos sienų nėra geriau aprūpinama, nei Biržai*“²³. Nuo pat pradžių pilis buvo fortifikaciškai funkcionali ir tinkamai paruošta atlaikyti didelės kariuomenės šturmą. Radvila Perkūnas, ragindamas kavalerijos būrius Livonijoje, reikalui esant, ramiai atsi-traukti į Biržų pilį, tvirtino, jog priešui prieiga prie pilies yra tik iš vienos pusės („*nuo senosios bažnyčios*“), tad „*nors ir didžiausia kariuomenė pultų, lengvai apginsite pilies artilerijos dėka tą prieigą*“²⁴. Žodžiai „*noriu su Dievo pagalba restauruoti mano Biržų pilį, ir tai ne savo, bet labiau viešam reikalui*“ ar „*nuo Biržų pilies nemažai priklauso Respublikos šlovė ir Lietuvos saugumas*“ buvo tipiškai Kristupo II instrukcijose ir laiškuose. Kristupo II nuostatos, jog „*Biržų praradimas prilygtų visoms Livonijos pilims*“, ar tai, jog „*nors pilis yra mano*

²⁰ „*Bey den Liffländischen Gränzen gegen Semigallien und nicht weit von Radziwiliszki gelegen sambt Dubinki der Herzogen von Radziwil gehörig. Es wird dieser Ort von theils vor die funembste Vestung in Lithauen (...)*, M. Zeillerum, *Neue Beschreibung des Königreichs Polen und Grossherzogthums Lithauen*, 1663, s. 63.

²¹ O służbie wojennej włościan za dawnej Polski, *Przegląd Poznański*, 1846, T. III, s. 107; *Volumina Legum*, t. II, 1859, Petersburg, s. 309-310.

²² 1625. VIII. 29. Mogiliovas. L. Sapiega K. Radvilai, *Archiwum Domu Radziwiłłów*, s. 277.

²³ 1601. III. 2. Varšuva. K. Radvila nežinomam asmeniui, *Rusijos Nacionalinė Biblioteka Peterburge (toliau–RNB)*, f. 971, ap. 2, *Col. Aut.152, l. 77*.

²⁴ 1601. III. 3. Varšuva. K. Radvila Dembinskiui ir kt. husarų bei kazokų rotmistrams, *RNB*, f. 971, ap. 2, *Col. Aut. 321/I, nr. 78*.

bajoriška tvirtovė, tačiau labai reikalinga Respublikai“, nelaikytume metafora ar perdėtu pilies sureikšminimu²⁵. Boguslavas Radvila, į kurio latifundijų sistemą iki 1640 m. BK neįėjo, Biržus laikė svarbiu „*giminės lizdu*“, prie kurio iškilimo norėjo prisidėti. Vėliau valdovas Jonas Kazimieras Vaza nedviprasmiškai jam aiškino, jog LDK kraštų, ypač Žemaitijos saugumas, tiesiogiai susijęs su Biržų tvirtovės išlaikymu²⁶. Jonušas Radvila suvokė, jog karo atveju Biržų pilis bus pirmasis objektas, ginantis Lietuvą iš šiaurės, tad jos praradimas „*pradžiugintų ir užsienio, ir vidaus priešus*“²⁷. Strategiškai Biržų pilis buvo svarbi ne tik BK ir LDK apsaugos, bet taip pat Livonijos ir Kuršo kontekste. A. Šapoka teisus, teigdamas, jog švedai siekė užimti Biržus ir kitas strategiškai patogias vietas (veikiausiai kalbama apie Nemunėlio Radviliškio ir Čedasų pilaites) ne tik dėl invazijos į LDK gilumą, bet dėl minėtų taškų svarbos, pridengiant Kuršą ir Karaliaučių nuo galimo Maskvos puolimo²⁸. Pilies strateginis vaidmuo Kuršo pasienyje buvo gerai suvokiamas ir vėliau²⁹.

Labiausiai valstybinę pilies reikšmę iliustruoja nevienkartiniai Kristupo II Radvilos mėginimai seimuose gauti valstybės finansinę paramą Biržų pilies aprūpinimui Livonijos karo metais. 1617 m. tai jam nepavyko. Valdovas Žygmantas Vaza pareiškė, kad Radvilos pakankamai turtingi išlaikyti tvirtovę savo lėšomis³⁰. Vėlesniuose seimuose priimti nutarimai dėl finansinės kompensacijos LDK lauko etmonui Kristupui II Radvilai, aišku, lietė Biržų pilies išlaikymą. Nors konstitucijose tiesiogiai nebuvo minima ši tvirtovė, tačiau aktų kontekstas nedviprasmiškai tai rodo. 1622 m. Kristupas II išsiuntinėjo laiškus į priešseiminius seimelius, prašydamas pagalbos Biržų pilies gynybai³¹. 1623 m. Seimas, nekonkretizuodamas sumos, nusprendė apmokėti Radvilai išlaidas, kurias jis patyrė Livonijos kampanijos metu, tačiau realiai Radvila kompensacijos nesulaukė, kadangi 1626 m. ši nuostata Seime buvo pakartota. Daugelio seimelių

²⁵ 1625. VII. 22. Sluckas. K. Radvila M. Kuncevičiui, *RNB, f. 971, ap. 2, Col. Aut. 321/2, nr. 47.*

²⁶ 1637. V. 19. Biržai. B. Radvila savo valdų ekonomams, *KBB, l. 8; „mając tedy condi securitatem krajów żmudzkich, osobliwie fortecy birżańskiej“*, 1659.I.8.Gdanskas. J.K.Vaza B.Radvilai, *RNB, f.971, ap.2, aut. 65, l. 33.*

²⁷ 1617. XII. 17. Frankfurtas prie Oderio. J. Radvila K. Radvila, *Zakład narodowy biblioteki im Ossolińskich we Wrocławiu, nr. 1851/II, l. 41.*

²⁸ Šapoka A., *1655 metų Kėdainių sutartis arba švedai Lietuvoje 1655-1656 metais*, Vilnius, 1990, p. 45-46.

²⁹ Birže, *Historisch-politisch-geographischer Atlas der ganzen Welt oder grosses und vollständiges geographisch und kritisches Lexikon*, Leipzig, 1744, s. 954.

³⁰ Wisner H., Kampania inflancka Krzysztofa Radziwiłła w latach 1617-1618, *Zapiski Historyczne, 1980, Z. 1, s. 26-27.*

³¹ Kraushar A., *Dzieje Krzysztofa z Arciszewa (...)*, 1893, t. 1, s. 78.

dėmesio Radvilų Biržų piliai nederėtų aiškinti vien šios giminės politine įtaka tuose seimeliuose, taip teigiant perdėtą pilies sureikšminimą valstybinio mastu. Pirma, Biržų Radvilų įtaka nepastebima daugelyje Karūnos seimelių, kurie taip pat pabrėžė pilies svarbą. Kita vertus, pats valdovas Žygimantas Vaza 1626 m. pradžioje inicijavo Biržų pilies temos svarstymą seimeliuose: „*Raginu būsimuose seimeliuose aptarinėti Livonijos klausimą [...], nes priešas užėmė Biržų pilį ir nusiaubė artimiausius valsčius*“³². 1627-1628 m. seimai šį klausimą atidėjo³³. Ypač aktyviai Biržų pilies klausimą siekta pakelti seimeliuose. Vienas Radvilos dvariškis rašė: „*apie Biržus esu tos nuomonės, jog iki seimo Lietuvos ir Karūnos, bet ypač Lietuvos, seimeliuose reikia stengtis priimti tokius punktus, kad gynyba nebūtų pradėta tol, kol ta pilis nebus gerai aprūpinta karaliaus įsakymu už Respublikos pinigais, nes nuo tos pilies priklauso visos Lietuvos saugumas*“³⁴. Jau 1625 m. pabaigoje Vilniaus, Trakų ir Ukmergės seimeliai kėlė klausimą dėl to, jog Kristupui II iš valstybės lėšų būtų sumokėta kompensacija už tai, jog, prarasdamas Biržus ir savo privačiomis karinėmis pajėgomis nustumdamas švedus už Dauguvos, išgelbėjo Vilnių³⁵. 1625-1628 m. Kristupo II pastangas gauti finansinę paramą atstatyti piliai po švedų okupacijos parėmė net šiaurinėms LDK sienoms tolimų Palenkės pavietai, kuriuose buvo nemažai Biržų – Dubingių Radvilų valdų arba kuriuose pastebima Kristupo II politinė įtaka, bajorija. Tai atsispindi Bielsko, Briansko, Mielniko, Gardino, Drohičino seimelių instrukcijose bei tų kraštų bajorijos laiškuose Kristupui II³⁶. Slonimo seimelis 1627 m. nors nesutiko su Kristupo II Radvilos prašymu surengti pavietai piniginę rinkliavą Biržų piliai, tačiau išsiuntė laišką Vilniaus vaivada L. Sapiegai, reikalaujanti, kad šis pasirūpintų sustiprinti pilies gynybą žmonėmis³⁷. Volkovysko seimelis ragino, remiantis Seimo konstitucija, realiai atlyginti nuostolius Kristupui II, o Biržų pilį vėl paversti „*gerai ir labai naudinga Respublikos tvirtove*“³⁸. Pagrindinės LDK tvirtovės įgulos finansavimui iš valstybės išdo tuo metu pritarė

³² 1626. I. 27. Varšva. Ž. Vazos universalas, *AR*, dz. II, nr. 926.

³³ 1623 m.– „*zapłata expens na expeditiū inflancką (...), który pewne wydatki de suo uczynił*”, 1626 m.– „*na wojsko jako na insze potrzeby woienne wydal*”, *VL*, 1859, t. III, s. 220, 239, 265, 280.

³⁴ *RNB*, f. 971, ap.2, aut. 115, l. 95.

³⁵ 1625. XII. 16. Vilniaus, Trakų, Ukmergės seimelių instrukcijos, *AR*, dz. II, nr. 935, 936, 937.

³⁶ Bagińska E., Rekrutacja klienteli radziwiłowskiej na Podlasiu w XVII w., *Białostoczczyzna*, 1998, nr. 1, s. 10, 14; Augustyniak U., Podlaska klientela Krzysztofa II Radziwiłła, *Drobna szlachta podlaska z XVI-XIX w.*, Białystok, 1991, s. 103, 111.

³⁷ 1627. XI. 3. Dzieventkovas. A. Pšeclavskis K. Radvilai, *AR*, dz. V, t. 289, nr. 12483.

³⁸ 1627. XII. 1. Volkovysko seimelio instrukcija, *AR*, dz. II, nr. 981.

svarbūs Karūnos seimeliai – Prošovicų, Šredzko, Zatorų. Vilniaus ir Ašmenos seimeliai instrukcijose konstatavo, jog Kristupas II Radvila už savo kariuomenės naudojimą valstybės reikalams turėtų gauti finansinę kompensaciją, o nesant tokiai galimybei, bent derėtų etmono valdoms (BK pirmiausia) taikyti mokesčių lengvatas. Upytės seimelio atstovai, turbūt geriausiai informuoti apie tai, kiek Radvilai kainavo švedmetis, prašydami karaliaus padengti Radvilos ekspedicijos išlaidas, pažymėjo ne tik Biržų pilies ir arsenalo nuostolius, bet ir BK teritorijos nualinimą. Teigta, jog ką tik praėjęs švedmetis parodė, jog netekus tokios pilies LDK sostinė Vilnius, Kaunas ir kiti miestai kenčia nuolatinį pavojų. Lydos seimelis lyriškai gyūrė Radvilos nuopelnus: „*Savo gimtojoje Biržų kunigaikštystėje sulaikė didžiulę kariuomenę ir visą LDK bei mus su žmonomis, vaikais ir valdomis ramybėje apsaugojo ir priešui plėšti neatidavė*“. Ukmergės seimelio tvirtinimu, Radvilos šiaurinis forpostas tapo svarbiausiu veiksniu, kurio dėka priešas buvo išstumtas iš Lietuvos ir Kuršo už Dauguvos ir taip išgelbėtas Vilnius. Naugarduko seimelyje fiksuota nuostata skirti dalį pavieto mokesčių sumos Radvilai, jei tik bus priimta atitinkama Seimo konstitucija. Minsko ir Žemaitijos seimeliai, išvardydami visą sąrašą Radvilos nuopelnų (etmono veikla, pinigai, asmeninis ryžtas, privačios valdos) bei išgelbėtus Kauną ir Vilnių, siūlė atleisti jo valdas nuo kaištinio mokesčio. Trakų seimelis siūlė ne tik atlyginti Radvilai nuostolius, patirtus dėl pilies atidavimo švedams, bet tvirtovę aprūpinti amunicija, patrankomis ir žmonėmis bei viešai padėkoti Radvilai Seime. Savo lojalumą Radvilai ir jo Biržų pilies valstybinės reikšmės suvokimą instrukcijomis taip pat paliudijo Kauno, Oršos, Opatovo, Livonijos seimeliai³⁹. 1628 m. Upytės ir Gardino pavietų seimelių instrukcijose Biržų pilies aprūpinimo klausimas tiesiogiai suvalstybintas: pažyma, jog ji buvo pagrindinis LDK pasienio forpostas, užtikrinęs Vilniaus, Kauno ir kitų artimesnių miestų saugumą, ir teigiama, jog ši pilis turi būti išlaikoma valstybės lėšomis⁴⁰. Bielsko, Kulmo, Prošovicų seimeliai Biržų pilies svorį dar labiau globalizavo, pabrėždami „*Radvilos ir jo Biržų pilies nuopelnus Respublikai*“⁴¹. Tie nuopelnai nebuvo laužti iš piršto. Visa Livonijos karo istorija leido Kristupui II pasiremti tuo kaip argumentu, teigiant, jog valstybei

³⁹ „*Ale folwarki wszystkie wniwecz obrocone*“, Išrašai iš 1625-1629 m. seimelių instrukcijų; Instrukcija Kauno pavieto pasiuntiniui A. Masalskiui ir kt., *RNB, f. 971, ap. 2, Col. Aut. 321/2, nr.158, 272; 1627. IX. 28, 1628. VI. 5. Trakų seimelio instrukcijos, AR, dz. II, nr. 979, 996; 1628. VI. 5. Upytės seimelio instrukcija, AR, dz. II, nr. 998; 1628. VI. 6. Kauno seimelio instrukcija, AR, dz. II, nr. 1001.*

⁴⁰ 1628. VI. 5. Upytės seimelio instrukcija, *AR, dz. II, t. 7, nr. 998, l. 4; 1628. VI. 5. Gardino seimelio instrukcija, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kasdienis gyvenimas, Vilnius, 2001, p. 339-340.*

⁴¹ 1628. VI. 5. Bielsko, Prošovicų, Vieluno seimelių instrukcijos, *AR, dz. II, t. 7, nr. 1000; 1011; 1014.*

„per daugiau kaip dvidešimt metų padarė pakankamai, tačiau [...] toliau vien tik savo jėgomis [...] pilies ginti nebegali“⁴². Tik 1631 m. Seimas skyrė Kristupui II 22 000 auksinų kompensaciją už patirtus nuostolius švedų okupacijos metais⁴³. 1634 m. Ukmergės pavieto seimelis konstatavo, jog regiono saugumui reikia įtvirtinti ir aprūpinti geromis įgulomis pasienio pilis. Pirmoje vietoje šalia Mintaujos, Dyneburgo ir Bauskės pilių minėti Biržai⁴⁴.

Kokie veiksniai lėmė aktyvų pačių Radvilų dalyvavimą pilies istorijoje? Pilies kompleksinės struktūros (rezidencinių rūmų architektoninė sintezė su fortifikaciniais elementais) ypatumai bei individualus Radvilų santykis su BK, kurį aptarėme, leistų kalbėti apie *genealoginį, gynybinį, valstybinį* ir, žinoma, *reprezentacinį* veiksmus. Pilis Biržų–Dubingių šakos Radviloms kalbamu laikotarpiu reiškė ne tik tėvonijos latifundinį centrą, ne tik Biržų kunigaikštystės apsauginį–fortifikacinį židinį, bet atliko ir didikų giminės reprezentacinę funkciją. Tai buvo tipiška tarp Lenkijos–Lietuvos didikų, išgalėjusių savo rezidencinius dvarus tankiai aptverti įvairiais fortifikaciniais elementais: grioviais, pylimais, statinių tvoromis, pakeliamaisiais tiltais, vartais⁴⁵. Radvilų rezidenciniai rūmai buvo integrali ir neatskiriama pilies komplekso detalė. Viskas buvo suprojektuota taip, kad kiekviena smulkiausia fortifikacinių įrenginių detalė galėtų būti naudojama pilies gynybai. Tai pasakytina ir apie rūmus, turėjusiu tapti tvirta užkarda vakarinės pilies sienos gynėjams. Kadangi iš vakarų ir šiaurės pilį juosė Širvenos ežeras, buvo mažai tikėtina, kad pavojus piliai gali grėsti iš ežero pusės. Pietinėje ir rytinėje pusėje rūmai turėjo suvaidinti lemiamą vaidmenį. Be to, gynėjai, dengiami rūmų, sunkiosios artilerijos ugnimi lengvai galėjo pasiekti rytinius ir šiaurinius bastionus, puolamus prieš⁴⁶. Biržų pilis atliko abi pagrindines naujųjų amžių pilims būdingas funkcijas – rezidencinę–gyvenamąją ir gynybinę⁴⁷. Radvilų kartografas Juzefas Naronovičius–Naronskis savo klasikiname veikale teigė, jog „*magnatai statė tvirtoves ne tiek dėl valstybės karinių poreikių, kiek dėl savo šlovės ir pompatikos*“⁴⁸. Manytume, jog kalbant apie Biržų pilį minėtus du didikų fortifikacinės veiklos motyvus, kalbant apie prioritetus, derėtų sukeisti vietomis. Biržų pilies gynybinė funkcija pranoko rezidencinę

⁴² 1628. Naugardukas. K. Radvilos raštas seimeliams, *AR, dz. II, t. 7, nr. 1013*.

⁴³ „*Na różne wydatki wojenne*”, VL, 1859, t. III, p. 324.

⁴⁴ 1634. XII. 14. Ukmergės seimelio instrukcija, *RNB, f. 971, ap. 2, col. aut. 152, l. 145-146*.

⁴⁵ Markowski F., *Polskie dwory zwyczajne i obronne XVI-XIX w.*, Lwów, 1935, s. 21-24.

⁴⁶ Švereikaitė I., *Biržų pilis XVI a. pab.–XVIII a.pr.*, 1978, p. 41-42, *VUB RS, f. 85, b. 1085*.

⁴⁷ *Encyklopedia techniki wojskowej*, Warszawa, 1978, s. 195.

⁴⁸ Naronowicz–Naroński J., *Budownictwo wojenne*, s. 48.

ir administracinę. Pilies erdvinė struktūra tai patvirtina. Biržų pilies rūmai buvo palyginti nedideli ir nepasižymėjo įmantriu architektoniniu dizainu. Pastatai pilies teritorijoje (ceikhauzas, provianthauzas (maisto sandėlis), arklidės) buvo tipiškesni tvirtovei nei rezidencijai. Platus vidinis kiemas taip pat buvo labiau susijęs su komunikacijos pilies viduje užtikrinimu nei rezidenciniais poreikiais⁴⁹. Karinės, o ne rezidencinės funkcijos dominavimą liudija ne tik pilies komplekso struktūra ir pilies vieta Livonijos karų peripetijose, bet ir faktas, jog Biržų Radvilų fortifikacinių aspiracijų nepastebime kitose jų valdose etninėje Lietuvoje, pavyzdžiui, Kėdainiuose, Dubingiuose, Svėdasuose ar Alantoje, kur buvo dideli rezidenciniai dvarai ir nemaža evangelinių lokalinių visuomenių koncentracija, todėl strateginės pilies buvimas buvo specifinis BK visuomenės bruožas, skiriantis ją nuo kitų lokaliu visuomenių didikų latifundijose. Savo ruožtu tokio objekto buvimas negalėjo neveikti socialumo ryšių ar net kurti jų. Manytume, jog pilies komunikatyvumo kryptis tiesiogiai lėmė jos funkcijų pobūdį. Šis aspektas formuoja tirtiną pilies istorijos klausimą: kaip ir kiek pilies administracinė, karinė, socialinė–ekonominė, rezidencinė funkcijos kūrė, sąlygojo ir keitė lokals visuomenės ryšius, kokį pilies centriškumą tie ryšiai atskleidžia. Svarbus klausimas taip pat ir *pilies visuomenės* vieta BK socialinėje struktūroje ir faktoriai, lėmę jos komunikatyvumo ribas. Pilies, kaip socialinės komunikacijos institucijos, nagrinėjimas, be to, leidžia pažvelgti į tai, kaip lokals visuomenės gyvenimui ir jo dinamikai įtaką darė nekasdieniai, komunikacinę situaciją labai intensyvinantys veiksniai – karas ir generalinė statyba, kūrę visiškai kitokių ryšių paveikslą nei kasdienybė.

Pilis – administracinis centras. Pilis buvo ne tik apsauga nuo išorės priešų, bet pirmiausia įrankis palaikyti stabilumą lokasioje visuomenėje taikos metu⁵⁰. Čia susiduriame su administracine pilies funkcija. Pilies centriškumas BK lokasioje visuomenėje pirmiausia pasireiškė tuo, jog joje dažnai rezidavo ir gyveno pagrindinis kunigaikštystės pareigūnas – Biržų seniūnas. Šis urėdininkas retai gyveno Biržų dvare (palivarke), nes administravo ne tik šį, bet visus BK dvarus, be to, jis turėjo nemenką valdžią miesto magistratui. Biržų seniūno administracinių funkcijų platumas lėmė ne tik aktyvų pastarojo važinėjimą po BK, bet ir tai, jog į pilį įvairiais reikalais atvykdavo visų BK socialinės struktūros dalių atstovai, dažniausiai – bajorai. BK Papilio, Salamiesčio, N. Radviliškio, Saločių urėdininkai, tiesiogiai pavaldūs Biržų seniūnui, visus žemėvaldinius klausimus sprendavo su juo pilyje.

⁴⁹ Dybaš B., Twierdza czy rezydencja? Militarne znaczenie siedzib magnackich w XVII wieku, *Rezydencje w średniowieczu i czasach nowożytnych*, red. E. Opaliński, Warszawa, 2001, s. 76-77.

⁵⁰ Dybaš B., *Forteca* (...), s. 55.

Pilyje minėtas urėdininkas atlikdavo svarbiausias savo funkcijas. Pilyje buvo atliekamos finansinio atsiskaitymo operacijos, susijusios su valdų užstatymu, pardavimu, grynųjų pinigų skolinimu⁵¹, čišo pinigų surinkimu⁵², mokami jurgeltai ne tik pilies žmonėms, bet ir dvaro klientams, dvasininkams⁵³, siuntinėjami pasiuntiniai su korespondencija ir įvairiais pavedimais, sudarinėjami valdų inventoriai ir t. t.

Pilis – karinis centras. Lenkų fortifikacijos tyrinėtojas Andrzejus Sowa yra pastebėjęs, jog, be subjektyvių faktorių, XVII a. pilių reikšmę koregavo ir objektyvūs veiksniai: karo veiksmų dažnumas ir atitinkamos teritorijos visuomenės struktūros ypatumai⁵⁴. Tai reikštų, jog, norint konstatuoti tikrą, o ne teorinį konkrečios pilies militarinį centriškumą, reikia nustatyti jos funkcionalumą vykusių karų metu ir visuomenės, kurios gyvenamajame areale ji stovėjo, santykių su pilimi taikos metu. Biržų pilies kontekste šie samprotavimai kelia tokius nagrinėtinus klausimus: 1) koks buvo pilies vaidmuo Livonijos kare? 2) kokius BK visuomenės ryšius kūrė militarinė pilies paskirtis ir kaip juos keitė karo veiksmų situacija? Abu minėti klausimai verčia kalbėti apie vieną dar neaptartą BK sociostruktūros dalį – *pilies visuomenę*⁵⁵. Profesionalių kareivių (karininkų) terpė ar kasta Lietuvoje buvo negausi arba, taikliu Visnerio pastebėjimu, jos iš viso nebuvo, nes XVII a. I pusėje LDK nebuvo didesnių privačių kariuomenių ar nuolatinių valstybinių pajėgų, žmonės, siekė atsiduoti karo amatui, turėdavo emi-

⁵¹ K. Radvila įsipareigojo Biržų pilyje sumokėti K. Tynkauzui 1500 auksinų už Pagervės palivarką, 1623. VIII. 8. Biržai. *Pagervės palivarko perdavimo aktas*, Lenkijos mokslų akademijos biblioteka Krokuvėje (toliau–PAN), nr. 6158, l. 12; J. Radvila įsipareigojo iš J. Sesvegeno pasiskolintus 2000 auksinų gražinti Biržų pilyje, 1647. X. 27. *Papilys. Palivarko BK užstatymo aktas*, PAN, nr. 6149, l. 3.

⁵² „*Oddając ten czynsz do rąk urzędnika zamku birżańskiego*”, 1590. XI. 18. Biržai. K. Radvilos miško palivarko suteikimo vokiečiui H. Skibai raštas, *MAB RS, f. 25, b. 167, l.196-197*; „*powinien płacię (...) na urzędzie birżeńskim*”, 1604. III. 7. Biržai. K. Patrikoskio raštas dėl užsienio suteikimo J. Byčkovskiiui, *MAB RS, f. 148, b. 3, l. 10*; „*pobory poseselskie (...) wybrawszy od poddanych (...) przez ręcę starosty Birżańskiego oddawaę powinien*”, 1642. I. 2. Biržai. J. Radvilos Panemunės palivarko užstatymo O. Miuinsteriui raštas, *MAB RS, f. 25, b. 167, l. 73-74*.

⁵³ Saločių valdos Kiemėnų bajoras J. Grabovskis jurgelto vykdavo pas Biržų seniūną, 1628. XII. 28. Biržai. K. Radvilos raštas J. Grabovskiiui, *MAB RS, f. 25, b. 167, l. 204*; „*placęc rzemieśnikom, kościelnim, piechocie jurgiety*”, 1624. IV. 24. Biržai. K. Skrobovičius K. Radvilai, *AR, dz. V, t. 359, nr. 14507*.

⁵⁴ Sowa A. Rola zamków wojewodzta krakowskiego w XVII wieku (do 1660 roku), *Studia Historyczne*, 1977, z. 4, s. 541.

⁵⁵ Pretenzingas skaitytojas galėtų pastebėti, jog tokio socialinio darinio niekada nebuvo. Iš dalies pripažindami tokios definicijos dirbtinumą (kaip, beje, nemaža istorinių terminų yra dirbtiniai, niekada nevertoti pirminiuose šaltiniuose ir į mokslinę apyvartą įvesti tik patogumo dėlei, pvz., baltai, didikai ir kt. arba neadekvatūs atvejai, kai XVIII a. sąvokos aparatas mėginamas pritaikyti XVI-XVII a. šaltinių radėj) visgi teigtume, jog veikianti bastioninė pilis savitai telkė tam tikrą vietinės visuomenės dalį, kur kas didesnę, nei vien tik pilies įgula, kurios gyvensena ir kasdienybė siejosi tik su pilimi. Čia svarbus ne atskiros definicijos autentiškumas, bet autentiško pilies žmonių gyvenimo būdo suvokimas, mėginimas išsiaiškinti veiksnius, kurie pilies areale jungė žmones.

gruoti⁵⁶. BK socialinių grupių kontekste ji nebuvo aptarinėjama dėl kelių svarių priežasčių. Pirma, tai labai maža ir socialiai bei etniškai nestabili grupė⁵⁷. Antra, neprasminga atskirai ieškoti šios grupės komunikatyvumo horizontų, nes jie visiškai sutapo su pilies egzistencijos ribomis. *Pilies visuomenės* taip pat negalima identifikuoti vien su pilies įgula, kadangi įgula sudarė tik vieną, tiesa, svarbiausią, jos dalį. Kitą jos dalį sudarė vadinamieji *pilies žmonės* (*ludzie zamkowe*), turėję menką santykį su karyba ir pritraukti į pilį laikinai dėl savo profesinės paskirties (valstiečiai, pilies amatininkai, miestiečiai). Įgulos ryšiai nebuvo nagingami BK visuomenėje, nes visa lokali visuomenės dalis, susijusi su karyba, apibūdinama kaip profesinė – ne kaip luominė grupė. Be to, profesionalių kareivių ir karininkų dalis įguloje buvo menka. H. Visnerio teigimu, Biržų pilies įgulą sudarė žemionys, rinktiniai ir lauko kariuomenės komandiruoti daliniai. Nuolatinės ir stiprios įgulos, anot jo, pilis neturėjo⁵⁸. Šie tyrinėtojo teiginiai reikalauja bent trijų korekcijų. Pirma, pilies įgulos branduolį sudarė samdyti, pastovų jurgeltą gaunantys ir pilies administracijai pavaldūs profesionalūs karininkai ir pėstininkai, sugebantys naudoti rankinius ir artilerinius šaunamuosius ginklus. Antra, Visnerio paminėtos kitos žmonių grupės įgulos dalimi laikytinos tik sąlygiškai, kaip jos papildymas, pritrauktas į pilį ordinariniais (prievolių veiksnys) ir ekstraordinariniais (karo pavojaus veiksnys) atvejais. Trečia, „*pilies dvasia*“⁵⁹ buvo gyva tiek taikos metu, tiek karo veiksams vykstant Livonijos teritorijoje, ar jiems persimetant į BK. Radvilos suvokė, jog jų valdos (BK) saugumas didžia dalimi priklauso nuo pilies pajėgumo, o pastarasis tiesiogiai susijęs su stipria įgula. Be abejo, Radviloms nebuvo naujiena A. Freitago išsakytas tvirtinimas, jog pilis, neturinti pakankamo skaičiaus įgulos, kelia didesnę nesaugumą, nei ta pilis apskritai neegzistuoti⁶⁰. Tezė kalba ne tik apie įgulos faktorius svarbą, bet ir apie gynybinės tvirtovės traukos krūvį. Pilis, net ir apleista, traukė jei ne savus, tai bent priešus. Todėl Radvilos ypač rūpinosi, kad Biržų, kaip ir Slucko pilyje, būtų stipri įgula, pasirengusi gynybai, kad visas pilies žmonių kontingentas būtų

⁵⁶ Wisner H., *Wojsko litewskie (...)*, 1973, cz. I, s. 75-76.

⁵⁷ Biržų pilies visuomenės heterogeniškumas buvo įprastas to meto pilims. Štai netoli buvusios Kuoknesės pilies aktyviają visuomenės dalį sudarė svetimšaliai vengrai, rinktiniai, „senieji pilies žmonės“ bei bajorai žemionys, 1600. *Kuoknesės pilies inventoriųs*, RNB, f. 971, ap. 2, Col. Aut.321/1, nr. 68.

⁵⁸ Wisner H., *Wojsko litewskie w XVII w.*, cz. II, *SMHW*, 1976, t. XX, s. 20.

⁵⁹ XVII a. pirmosios pusės fortifikacijos teoretikai pilį laikė kūnu, kurio gyvavimui reikalinga gyva dvasia, t. y. nuolatinė įgula, gyvenanti pilyje. – *Dybaš B., Fortece (...)*, s. 59.

⁶⁰ Zarębska T., *Początki polskiego piśmiennictwa urbanistycznego*, Warszawa, 1975, s. 305.

paklusnus administracijai⁶¹. Pilies rūmuose buvo atskiros patalpos gyventi įgulos komendantui ir pėstininkams su savo vyresniaisiais⁶². Nors pilį nuo miesto skyrė aukštas pylimas, tačiau jis nereiškė pilies gyventojų, taigi ir kareivių izoliacijos nuo miestiečių. Izoliacija, savo ruožtu sunkinusi artimesnę įgulos komunikaciją su miestiečiais, buvo juridinė. Pilis turėjo savo jurisdikciją, kurios vertikali hierarchinė schema iki XVII a. vidurio buvo tokia: Radvila, BK seniūnas, pilininkas (horodničius), karininkai, kareiviai, amatininkai, pilies valsčiaus valstiečiai. Po *tvano* schema pasikeitė taip, jog pilininko urėdas išnyko, o atsirado įtakinga pilies komendanto pareigybė, savo reikšmingumu nenusileidžianti BK seniūno ir Biržų vaito urėdams. Pilininkas buvo pavaldus BK seniūnui ir taikos metu vykdė įvairius su pilies ūkiu susijusius pavedimus, t. y. atliko tarsi pilies ūkvedžio funkcijas⁶³. Jurgeltų sąrašuose nuolat minimas tarp kitų amatininkų⁶⁴. Greičiausiai jis buvo tas tarpininkas, kuris realizavo BK valstiečių prievoles piliai. Pilininkas važinėjo po įvairius BK dvarus (N. Radviliškį, Salamiestį), susitikinėjo su jų valdytojais ir rūpinosi, kad jaučiai, skirti pilies darbams (taikos metu dažniausiai tai buvo malkų vežimas žiemai), kartu su juos prižiūrinčiais valstiečiais būtų laiku siunčiami į pilį⁶⁵. Keičiantis pilininkams, senasis, remdamasis inventoriais, naujamam perduodavo visas pilies kontaktų su valdiniais gijas. Radvila šį urėdą laikė labai svarbiu pilies vidaus tvarką užtikrinančiu veiksmu. Pilininku paprastai tapdavo koks nors vietinis bajoras, būtinai mokantis vokiečių kalbą, kadangi įgulos kareiviai ir karininkai dažniausiai buvo svetimšaliai⁶⁶. Įgulos narių gyvensenos komunikatyvumas tiesiogiai priklausė nuo jų profesinių funkcijų, militarinio gyvenimo būdo, kuris neprogramuotų ir atsitiktinių ryšių su kitais BK sociumo dalyviais galimybę ribojo. Pilyje kareiviai artimiausiai kontaktavo su karininkais, kurie jiems ne tik vadovavo, bet ir mokė karo meno paslapčių⁶⁷. Eiliniai įgulos kareiviai retai išeidavo iš pilies. Taikos metu jie dažniausiai eidavo pilies sargybą. Vartų pastate nuolat buvo keletas kareivių, kurių funkcija buvo ryte ir vakare

⁶¹ 1621. VIII. 16. K. Radvilos instrukcija tarnams, *AR, dz. XI, nr. 37, l. 180*.

⁶² „*Mieszkanie burgrafowi (...), mieszkanie dla piechoty i starszych ich*“, *KBB, l. 42v*.

⁶³ „*Horodniczy co porządku zamku i budynków przestrzega*“, Naronowicz–Naroński J., *Budownictwo (...), s. 57*.

⁶⁴ 1615. Biržai. Pilies klientų ir amatininkų jurgeltai, *PAN, nr. 4335, l. 78-78v*.

⁶⁵ 1598. XII. 9. Biržai. J. Sicinskis K. I Radvilai, *AR, dz. V, t. 384, nr. 15523*.

⁶⁶ „*Sam widzę, że bez ustawicznego horodniczego w zamku niemoże bądz dobry porządek*“, 1638. IV. ? Mogiliovas. K. Radvila J. Penkalskiui, *KBB, l. 69v*; 1638. VII. 3. Biržai. K. Radvila J. Penkalskiui, *MAB RS, f. 148, b. 4, l. 101-10*; „*Biez horodniczego barzo złe w zamku*“, 1638.VIII. 16. Zabłudovas. K. Radvila J. Penkalskis, *KBB, l. 78v*.

⁶⁷ Chabielski M., *Sposob do ukazania obrony (...)*, Kraków, 1615, *Wypisy źródłowe do historii polskiej sztuki wojennej, Z. 8, opr. T. Nowak, Warszawa, 1961, s. 40-41*.

atidarinėti ir uždarinėti vartus, o po dešimtos valandos vakaro budėti ir saugoti⁶⁸. Už pilies ribų kareiviai atsidurdavo, kai kartu su valstiečiais, atliekančiais pastotes, veždavo į pilį ar iš jos cekhauzo inventorių, kurių reikėjo prižiūrėti ir saugoti. Be nuolatinės įgulos pilis buvo tik keletą kartų. 1648–1650 m., visiems įgulos karininkams ir kareiviams dalyvaujant J. Radvilos Ukrainos kampanijoje, pilies sargybą ėjo Biržų miestiečiai, 1653 m. Jonušas Radvila, H. Visnerio spėjimu, įgulą ketino sudaryti iš Šiaulių rinktinių⁶⁹.

Šaltiniai neatskleidžia pilies įgulos gausumo Radvilos Perkūno patronato laikais (1589–1603 m.). Po tėvo mirties Kristupas II „*Livonijos pasienyje šalia Biržų savo lėšomis beveik visuomet laikė*“ po kelis šimtus kareivių „*ginti sienoms ir tenykštieiems gyventojams*“⁷⁰. Aišku, ne visi jie priklausė pilies įgulai. Įgulos skaičių koregavo Biržų dvaro finansinės galimybės, kurių ne visada pakako užtikrinti reikiamą provianto, algos kareiviams, aprangos kiekį. 1627 m. M. Piuro Biržuose sumokėjo už mėnesį pėstininkams, tačiau įspėjo Radvilą, kad daugiau nebebus kuo mokėti⁷¹. Karo metu įgula išaugdavo, lyginant su taikos metu⁷². Štai 1601 m. gresiant švedų agresijai įgulą sudarė 250 žmonių. Sunku pasakyti, kiek jų buvo įprastos įgulos kareivių, nes prie jų tuo metu prisijungė dalis miestiečių bei samdinių iš šalies⁷³. 1622 m. rugpjūtį pilyje buvo 64 kareiviai, 1625 m. – 80 rinktinių ir 30 žemionių⁷⁴. Apskritai pilies įgulos skaičius niekada neatitiko to meto teoretikų (*D. Speckle, P. Sardi, A. Freytag, A. Cellarius*) siūlymų. Pagal jų skaičiavimus, atsižvelgiant į pylimo perimetro ilgį, bastionų skaičių ir patrankų pilyje kiekį, tokia tvirtovė kaip Biržų turėjo turėti ne mažesnę kaip 2000 žmonių įgulą⁷⁵. Pilies XVII a. pirmosios pusės istorija rodo, jog geriausiaisiais laikais įgulos skaičius buvo apie dešimt kartų mažesnis už idealųjį, o blogiausiaisiais – šimtą kartų.

Pilies įgulos pėstininkų ir privačios Radvilų kavalerijos (husarų, kazokų, dragūnų) karininkai buvo išskirtinė ir ryšių prasme nekomunikabiliausia BK

⁶⁸ 1631. X. 20. Biržai. K. Radvilos instrukcija klientams, *BnLA, f. 694, ap. 3, b.6, l. 131*.

⁶⁹ 1648, 1650 m. J. Radvilos instrukcijos Biržų magistratui, *Lietuvos Nacionalinis Muziejus (toliau–LNM), R–4005, l. 15v–16*; Wisner H., *Jonušas Radvila (...)*, p. 191.

⁷⁰ 1629. II. 19. Varšuva. K. Radvilos kalba seime, „*Spisek orleński*“, s. 283.

⁷¹ 1627. V. 15. Vilnius, M. Piuro K. Radvilai, *AR, dz. V, t. 269, nr. 11728*.

⁷² XVII a. pirmoje pusėje valstybinio mąsto tvirtovėse taikos metu įgulą paprastai sudarydavo 20–50 kareivių, *A. Sowa, Rola zamków województwa (...)*, s. 550.

⁷³ Herbst S., *Kampania letnia 1601, Przegląd historyczno–wojskowy, 1931, t. IV, s. 205*.

⁷⁴ „*Na piechotę zamku birżańskiego 200 złotych na osób 64*“, 1622. VIII. 8. Biržai. K. Skrobovičius K. Arciševskiui, *AR, dz. V, t.359, nr. 14507*;

⁷⁵ Dybaš B., *Forteca (...)*, s. 59–60.

visuomenės dalis, kadangi jais dažniausiai būdavo nevietiniai, beveik neturėję asmeninių ryšių su BK ir Radvilų dvaru plačiaja prasme. Jų išiliejimą į vietinę visuomenę ypač skatino patys Radvilos. Kristupas II ir Jonušas Radvilos praktikavo žemių BK dalijimą jų privačioje kariuomenėje tarnaujantiems karininkams. Tai nebuvo atsilyginimas nukaršusiems klientams už ištikimybę – greičiau didikai siekė sustiprinti BK gynybinę situaciją. Prisimenant BK žemionių vangų dalyvavimą Radvilų karinėse programose, karininkų nusėdimas BK, ypač dalijant jiems palivarkus strategiškai svarbiame pasienyje ties Nemunėliu, buvo tarsi garantija, jog reikiamu momentu karinė pagalba ne tik bus suteikta, bet ji bus kvalifikuota. Kita vertus, karininkas, gyvenantis BK, reiškė dar tris pozityvius veiksnius. Viena, mažėjo poreikis samdyti karinius klientus iš svetur, antra – potencialiai karininkas buvo figūra, užtikrinanti pėstininkų priežiūrą ir pritraukimą į pilį, trečia – karininkui, turinčiam valdele BK, nereikėjo mokėti jurgelto grynaisiais. Jurgeltą gaudavo tik įguloje tarnaujantis ir pilyje gyvenantis karininkas⁷⁶. Lokalizuoti karininką savo kunigaikštystėje Radvilos siekė įvairiais būdais: ne karo metu, t. y. neturėdami ypatingo poreikio gryniems pinigams, skolindavosi juos iš karininkų ir užstatydavo kokią nors valdą, o pasibaigus sutartam terminui ne gražindavo pinigus, bet pratęsdavo karininko teises į tą žemę „iki gyvos galvos“, suteikdavo svarbius BK urėdus (pvz., T. Dyvijus buvo Biržų miesto vaitu; D. Vechmanas – N. Radviliškio urėdininku, vėliau – pilies komendantu; B. Zakševskis – pilies komendantu). Kartais iniciatyva buvo iš karininko pusės. Štai 1620 m. kapitonas G. Ceridonas, žymus Livonijos kampanijos dalyvis, prašė Radvilos „*aprūpinti būstu ir duona iki gyvos galvos, būtent, suteikti BK palivarką prie Nemunėlio, kur anksčiau gyveno žemionis Misievičius*“⁷⁷. Radvilų kurta pilies įgulos pėstininkų išlaikymo sistema, kurioje ryškus siekis, kad šie žmonės „nusėstų“ BK visuomenėje, lėmė, jog pilies įgulos funkcionalumas buvo tik privatus. Valstybiniais reikalais įgula tarnavo nebent tuo atveju, jog pati pilis LDK pasienyje Livonijos karų metu įguldavo valstybinę reikšmę. Šaltiniuose nėra užfiksuota duomenų, jog Biržų įgula kada nors būtų panaudota ne pagal paskirtį, t. y. ne Radvilų giminės karinėms ir ūkinėms programoms, ar būtų kėlusį pavojų apylinkių gyventojams, skirtingai nei taip nutikdavo kitose pilyse. Štai 1636 m. Kristupas II, turėdamas žinių apie jam, kaip etmonui, pavaldžios Dyneburgo pilies įgulos naudojimą kažkieno privatiems reikalams, iš Biržų rašė

⁷⁶ 1648 m. – „*P. Capitanowi Boltowi 200 zł (...) Zakrzewskiemu burgrabi 60 (...) feltwebliowi 96*“, 1654 m. – „*Oberszterowi 300*“, MAB RS, f. 148, b. 3, l. 121-122.

⁷⁷ 1620. ?G. Ceridonas K. Radvilai, *AR, dz. V, t. 43, nr. 1881*. Ceridonas Kristupo II klientu buvo bent nuo 1617 m., *1617.IX.3. Diunamundė. G. Ceridonas K. Radvilai*, RNB, f. 971, ap. 2, *Col.aut. nr. 116, l. 31*.

du laiškus Dyneburgo pilies kapitonui, griežtai nurodydamas imtis priemonių, kad „*kareiviai, gaunantys algą iš Respublikos, tarnautų tik Respublikai, bet ne privačiai*“ ir kad „*pėstininkai, skirti saugoti tenykštę vietą, nedarytų kaimyninių valdų valstiečiams didžiulių skriaudų*“⁷⁸.

Karininkų žemėvalda Biržų kunigaikštystėje XVII a. I p.⁷⁹

Vardas/pavardė	Valdos pavadinimas	Metai	Suteikimo forma
Kapitonas Teofilis Boltas	Talkūnų km. ir Panemunio pal. <i>N. Radviliškio valdoje</i> ;	1640-1650	Užstatymas
	Kievoliškių km. ? <i>valdoje</i> ;	1632	Leno teise
Kapitonas Ditrichas Plėjeris , vėliau – rinktinių poručikas	Poleidiškių pal. <i>Papilio valdoje</i> ;	1637	Užstatymas
	Krikščiūnų km. <i>Papilio valdoje</i> ;	1644	Leno teise
	Pošerokščių pal. <i>Biržų valdoje</i>	1647-1655	Leno teise
Kapitonas Gabrielis Ceridonas	Panemunio pal. <i>N. Radviliškio valdoje</i>	1622-1641	Užstatymas
Majoras Dovydas Vechmanas	Bliūdžių km. <i>N. Radviliškio valdoje</i> ;	1650-1655	Leno teise
	Pauperių km. <i>Biržų valdoje</i>	1643	Leno teise
Kapitonas Jonas Vechmanas	Panemunio pal. ir Astravo pal. prie pilies	1655	Leno teise
Majoras Eigirdas	? <i>valda</i>	1650	Leno teise

⁷⁸ 1636. XI. 10. Biržai. K. Radvila J. Berkui (du laišakai), *RNB, f. 971, ap. 2, Col. Aut 242, l. 84.*

⁷⁹ Į lentelę neįtraukti žemionys, karo metu tarnavę dragūnų ir pėstininkų poručikais, vėliavininkais. Įtraukti tik tie karininkai, kurie tiesiogiai buvo susiję su pilies igula. MAB RS, f. 31, b. 842; f. 25, b. 167, l. 51-58, 61-64, 73-80, 85, 88, 105-106, 108-111, 152, 206; LVIA, f. SA, nr. 15195, l. 256v; nr. 15196, l. 732; f. 716, ap. 3, b. 3, l. 40v; b. 1374, l. 1v; 1645 m. J. Naronovičiaus–Naronskio BK žemėlapis; BNIA, f. 694, ap. 4, b. 1879, l. 3v; b. 1900, l. 74; *Instrukcijos (...)*, p. 20; Šaltiniuose minima gerokai daugiau karininkų, gavusių žemėvaldą iš Radvilų. Jų duomenys į lentelę neįtraukti, nes ne visada įmanoma įvardinti ir lokalizuoti jų laikytą valdą: F. Hanas, Diterlofas, P. Ronas, F. Mėjeris, M. Slepščas, J. Slepščas, K. Šostas ir kt.

Kapitonas Petras de la Noe	Rališkių pal. ? <i>valdoje</i>	1653	Užstatymas
Majoras Kristupas Viberkas	Panemunio pal. ? <i>valdoje;</i>	1651	Užstatymas
	Hermaniškių pal. ? <i>N. Radviliškio valdoje</i>	1654	Užstatymas
Kapitonas Tomas Dyvijus	Kraulaičių užsienis Kilučių km., Sližių km., <i>Biržų valdoje</i>	1631-1654	Leno teise
Kapitonas Sompėnilas	Svirplėnų užsienis, <i>Biržų valdoje</i>	1631	Leno teise

Svetimšaliai BK karinėje struktūroje. BK, kaip būdinga visai Respublikai, XVII a. pirmoje pusėje itin vertinti svetimšaliai karininkai, kuriems buvo įprasta po karinių kampanijų apsigyventi LDK. Livonijos, Kuršo, rečiau Prūsijos bajorų, tapusių karininkais, integravimasis į lokalią visuomenę buvo įprastas reiškinys⁸⁰. Tiesa, *svetimšalio* sąvoka yra gana kebli, daugeliu atvejų netiksli, kalbant apie karinės aplinkos žmones. Štai Kuršo ir Livonijos gyventojai buvo svetimšaliai, nors ir gyveno leninėje ATR teritorijoje. Problemą komplikuoja faktas, jog daugelis jų tuo pat metu buvo LDK piliečiai, nes pasienio pavietuose (Žemaitija, Upytė, Ukmergė) nuo 1607 m. galėjo turėti ir turėjo žemes (perkant ar išsigyjant vedybų keliu) ir dalyvaudavo šių regionų seimeliuose⁸¹. Svetimšaliai pėstininkai, sudarę pilies įgulos branduolį, nepriklausomai nuo tautybės, paprastai vadinti vokiečių pėstininkais (*piechota niemiecka*), nors jais būdavo ne tik Kuršo ir Livonijos vokiečiai⁸², bet ir prancūzai bei anglosaksai. Paminėtinas pastarųjų epizodas BK karinėje struktūroje. Svetimšaliai pėstininkai Respublikoje pirmą kartą pastebimi Stepono Batoro laikais. Nors jų niekada nebuvo daug,

⁸⁰ Wisner H., Wojsko litewskie (...), cz. I, s. 79-80.

⁸¹ Rachuba A., Oficerowie cudzoziemskiego autoramentu w armii Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1648-1667, *Od armii komputerowej do narodowej (XVI-XX w.)*, red. Karpus Z., Toruń, 1998, s. 58-62; Idem., Armia Wielkiego Księstwa Litewskiego jako czynnik unifikacji narodowej i kulturowej, *Przegląd Historyczny*, 1997, Z. 2, s. 238.

⁸² Funeralinėje to meto literatūroje skaitome, jog 1641 m. Svėdasuose laidojant Kristupą II Radvilą, dalyvavo „vokiečių raitelių kornetas, kurį, pagerbdamas savo etmono laidotuves, kaip senas pulkininkas atsivedė Vėdeno (dab. Cėsys) kaštelionas, jo malonybė ponas Korfas. Jis buvo sudarytas iš Kuršo bajorų, daugiausia karininkų, kurie velionio vadovaujami, tarnavo kariuomenėje. Juos vedė rotmistras ponas Sakenas. Žirgų buvo 100.”

tačiau buvo labai vertingi kaip puikūs šauliai. Kristupas II Radvila škotų, airių ir anglų samdinių panaudojimu buvo novatorius ne tik BK, bet ir visoje LDK. Tam jį greičiausiai paskatino Gustavo Adolfo pavyzdys, kuris švedų kariuomenę reformavo olandišku būdu, t. y. pritraukdamas svetimšalius samdinius⁸³. Pavyzdžiu galėjo būti ir škotų vėliavų naudojimas Karūnos kariuomenės sudėtyje 1601 m. Livonijoje⁸⁴. Iš šaltinių galima spręsti, jog ne anksčiau nei 1612 m. buvo pradėtas svetimšalių šaudymas ir jų dislokavimas BK. Radvilos klientas K. Skrobovičius rašė patronui apie 300 škotų, anglų ir vokiečių kareivių Rygoje, iš kurių dalį mėgino pasamdyti. Teigė, jog svetimšaliai nesutiko vykti į BK, negavę grynųjų. Vis dėlto už nedidelį užstatą jam pavyko pasamdyti 50 kareivių⁸⁵. H. Visnerio teigimu, šis verbavimas turėjo būti skirtas Kristupo II žygiui prieš Maskvą, kuris tuo metu neįvyko, o tolesnis samdinių likimas nežinomas. Trys pestininkų būriai, vadovaujami anglų Arturo Astono (300 žm.) ir Jano Donovanajaus (120 žm.) bei airio Jokūbo Butlerio (300 žm.), tarnavo Kristupo II kariuomenėje nuo 1621 m. ir dalyvavo Mintaujos pilį užimant⁸⁶. 1626 m. pabaigoje prie Vendeno Astono ir Donovanajaus daliniai pateko į švedų nelaisvę⁸⁷. Gana ilgai Kristupui II ir Jonušui tarnavę Butleris (1627 m.) ir Donovanajus (1654 m.) Radvilų protekcijos dėka už savo karinius nuopelnus gavo Respublikos indygenatą, taip pat valdų⁸⁸. Šaltiniai liudija, jog airiai ir anglai ne kartą buvo dislokuojami Biržuose⁸⁹. Livonijos karo Radvilos finansiniuose dokumentuose užfiksuota, kad 1622 m. kovo mėn. *barzdaskučiai Dovydui*⁹⁰ Biržuose buvo sumokėta 300 auksinų už „*sergančių airių ir*

⁸³ Nowak T., Wimmer J., *Historia oręża polskiego 963-1795*, Warszawa, 1981, s. 316, 350.

⁸⁴ Du škotų pestininkų būriai po 300 kareivių, *Wisner H., Kirholm 1605, Warszawa, 1987, s. 69-70.*

⁸⁵ „*Staralem się ze wszystkich miar moich, abym mógł o nich (...) zaciągnąć i na włość wywieść*“, 1612. V. 5. Papilys. K. Skrobovičius K. Radvilai, *AR, dz. V, t. 359, nr. 14507.*

⁸⁶ 1620-1625 m. K. Radvilos korespondencijos kopijos, *Lenkijos nacionalinė biblioteka Varšuvoje (toliau-BN), rkps. 87, l. 449.*

⁸⁷ Napiersky G. L., *Bödeckers Chronik Livländischer und Rigascher Ereignisse 1593-1638*, Riga, 1890, s. 97.

⁸⁸ Borowy W., Anglicy, szkoci i irlandczycy w wojsku polskim za Zygmunta III, *Studia z dziejów kultury polskiej, Warszawa, 1949, s. 310-311*; VL, t. IV, 1859, s. 219. Pritartume R. Ragauskienės spėjimui, jog Panemunio valdelė, kurią laikė Butleriai, buv BK. 1637 m. A. Butlerytė, dėkodama Kristupui II už paramą po vyro mirties, užsiminė, jog valdos jai suteikimo raštą turi jos brolis. Pastaruoju laikytume ne G. V. Butlerį, bet kapitoną Jokūbą Butlerį, karinės karjeros pabaigoje turėjusį valdą prie Smolensko pilies, *Ragauskienė R., Karališkojo Birštono praeitis. Istorinė raida iki XIX a., Vilnius, 2004, p. 109*; 1646. III. 22. Vāršuva. Vladislavo Vazos raštas majorui J. Berkui, *LM, 121, l.54-54v*

⁸⁹ Pastebėsime, kad karinio turinio šaltiniuose sąvoka *Biržai* kartais reikšdavo BK, miestą, tačiau dažniausiai – pilį.

⁹⁰ Kristupo II Radvilos dvaro gydytojas Dovydas Detelevesas.

kitų svetimšalių gydymą⁹¹. Balandį Biržų pilyje tarp anglų pėstininkų dėl maisto stygiaus ir algų nemokėjimo tvyrojo maišto atmosfera. Kai kurie pėstininkai bėgo iš pilies ir parsidavinėjo švedams. Tikriausiai taip buvo dėl vėluojančių grynųjų pinigų už tarnybą mokėjimo. Pėstininkai nenorėjo imti dalies pinigų, reikalaujami sumokėti visą atitarnautą sumą bei sutartą už tarnybą į priekį iš viso už 7 mėnesius⁹². Gegužės mėnesį iš kunigaikščio dvaro išdo airių pėstininkams išmokėta 2000 auksinų, tai leistų spėti tuo metu Biržuose buvus ne mažiau kaip 200–250 airių kareivių. Astono anglų pulkui pinigai sumokėti tik 1623 m. pavasari. Kapitonas gavo 2000 auksinų į rankas Varšuvoje Seimo sesijos išvakarėse⁹³. 1625 m. liepos mėnesį Kristupas II pavedė Jonui Vechmanui kartu su Ukmergės pavieto bajorais Livonijoje pasamdyti 50 „svetimšalių dragūnų su gera ginkluote“, tvirtino, jog „mūsų kraštuose sunku rasti svetimšalių, todėl tenka samdyti iš toli“⁹⁴. 1625 m. rugpjūtį, prieš pat švedų okupaciją, Biržų seniūnas užverbavo 20 anglų ir škotų, kurių apgyvendinti pilyje nesiryžo, ir davęs jiems prievaizdą, išsiuntė į aplinkinius kaimus. Po savaitės „parsidavėlių“ (tai buvo dezertyravę švedų kariuomenės kareiviai) jau buvo 40: „Jie nori tarnauti Jūsų Šviesybei ir prašo paskirti jiems kapitoną. Jūsų Šviesybės prašo, kad kapitonas būtų anglų tautybės“⁹⁵. Rugpjūčio pabaigoje pilies gynybai tapus kritiška, Kristupas II per J. Donovaną mėgino pasamdyti net 300 svetimšalių pėstininkų⁹⁶. Tiek pasamdyti nepavyko. Rugsėjį etmono karinėje stovykloje buvo 73 Donovanajaus vadovaujami pėstininkai. Donovanajaus būrys Biržuose neužsibuvo: 1627 m. išlaisvinus pilį, jo dalinys jau dalyvavo Dyneburgo pilies gynyboje⁹⁷.

Anglosaksų buvimą Biržuose liudija ir archeologinių kasinėjimų metu pilies teritorijoje rastos XVII a. pirmosios pusės škotiškos monetos⁹⁸. Epizodinis karinio pobūdžio anglosaksų lankymasis, negrįstas prekybinėmis ar religinėmis

⁹¹ LVIA, f. 716, ap. 3, b. 11, l. 54v.

⁹² 1622. V. 6; V. 18. Biržai. K. Radvila K. Naruševičiui (du laiškai), *SWP*, s. 199; *RNB*, f. 971, ap. 2, col. aut. 321/2, nr. 34.

⁹³ LVIA, f. 716, ap. 3, b. 11, l. 56; 1623. I. 3. Vilnius. K. Radvilos raštas, *RNB*, f. 971, ap. 2, aut. 115, l. 81.

⁹⁴ 1625. VII. 17. Rubieževičiai. K. Radvilos raštai rotmistrams, *RNB*, f. 971, ap. 2, col. aut. 321/2, nr. 45, 46.

⁹⁵ „Aby mieli Capitana nacyi swojej Anglika“, 1625. VIII. 2, VIII. 7. Biržai. K. Skrobovičius K. Radvilai, *AR*, dz. V, t. 359, nr. 14507.

⁹⁶ „26 Augusta do P. Donowaiowi dał list przypowiedni“, *RNB*, f. 971, ap. 2, col. aut. 321/2, nr. 66.

⁹⁷ *RNB*, f. 971, ap. 2, aut. 321/2, nr. 67, l. 50-51; „Donowaiową piechotę nadgonilem na przewozie pod Dynemborkiem“, 1627. IX. 23. Druja. A. Goiževskis J. Sapiegai, *MAB RS*, f. 139, b. 1151.

⁹⁸ Genys J., Tyrinėjimai Biržų pilyje, *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1984 ir 1985 metais*, Vilnius, 1986, p. 88.

priežastimis, BK, skirtingai nei Radvilų Kėdainiuose⁹⁹, XVII a. pirmoje pusėje nesukūrė prielaidų atsirasti vietos škotų bendruomenei. S. Alexandrovičiaus tvirtinimas, jog škotų Biržuose buvo daug, gerokai perdėtas¹⁰⁰. Svetimšalių dezertyrų–parsidavėlių paslaugomis Kristupas II, nepaisant valdovo priekaištų, naudojosi ne tik Biržų okupacijos metu, tačiau ir 1627–1628 m.¹⁰¹ Svetimšalių karininkų samda, be karybos amato kvalifikacijos privalumo, turėjo ir savų minusų. Iškilus didesnio karinės tarnybos apmokėjimo galimybei, tokie kareiviai lengvai galėjo perbėgti į priešo stovyklą, be to, užsieniečius buvo sunkiau kontroliuoti: ne visada, gavę pinigus, nustatytu metu atvykdavo į karinę stovyklą. Etmono teigimu, „*su svetimšaliais buvo sunkiau*“ susitarti nei su kitais¹⁰².

Lokali visuomenė ir Livonijos karai. Šios temos akiratyje kiltų tokie klausimai: 1) nustatyti, kokias Biržų pilies centriškumo puses išryškino Livonijos karas; 2) paaiškinti, kaip BK lokalsios visuomenės gyvenimą ir egzistavusių ryšių sistemą keitė karo veiksmai Livonijoje bei BK teritorijoje; 3) naujų šaltinių duomenimis paryškinti 1625–1627 m. švedmečio BK fragmentą, atskleidžiant pilies okupacijos veiksnio įtaką visuomenės komunikatyvumo pokyčiams. Lokalsios visuomenės poreikiai buvo tiesiogiai susiję su gynybiniais Biržų pilies poreikiais. Radvila gynybinę pilies motyvaciją nusakė taip: – „*tai pasienio pilis ir miestas*“¹⁰³. Dėl jos į savo strateginės reikšmės Biržų pilis ir N. Radviliškio pilaitė¹⁰⁴ turėjo saugoti Lietuvą, taigi ir BK, nuo švedų pavojaus. Lenkų istoriografija teigia, jog šio uždavinio pilis niekada neįvykdė. BK militarine prasme buvo tarpinė Livonijos karų orbitoje besisukanti valda, o pilis – jos strateginis centras. Pilies karinė reikšmė įžvelgtina jau vien dėl Livonijos karų, kuriuos taktikos prasme galima vadinti karais dėl pilių, pobūdžio. Pilis buvo kaip LDK ka-

⁹⁹ Žirgulis R., Škotų bendruomenė Kėdainiuose 1630-1750 m., *Lietuvos muziejų rinkiniai*, Kėdainiai, 2002, p. 23-27.

¹⁰⁰ Alexandrowicz S., Zaludnienie miasteczek Litwy i Białorusi w XVI i pierwszej połowie XVII w., *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*, 1965, t. 27, s. 47.

¹⁰¹ „*Spisek orleański*“ (...), s. 115.

¹⁰² Štai garsusis prancūzų kapitonas G. Ceridonas laikinai netgi buvo išmestas iš tarnybos, nes paėmęs pinigus pėstininkų samdymui, neatvyko į kariuomenę, *RNB, f. 971, ap.2, aut.115, l.113*; „*koło cudzoziemskich ludzi chodzę pilno, ale z tymi trudniejsza sprawa*“, 1626.VI.4. prie Anykščių. K.Radvila Smolensko vaivados sūnui, *op.cit., l. 151*.

¹⁰³ 1636. V. 24. K. Radvilos raštas miestui, *MAB RS, f. 25, b. 167, l. 282*.

¹⁰⁴ Tai buvo nedidelė pilaitė šalia miestelio prie pačios LDK–Kuršo sienos. Jos buvimą patvirtina kartografiniai (J. Naronskio BK žemėlapis) ir rašytiniai šaltiniai – „*w Radziwillowie ostrożek poprawię*“, 1624. IV. 24. Biržai. K. Skrobovičius K. Radvilai, *AR, dz. V, t.359, nr. 14507*.

riuomenės koncentracijos punktas bei pradinė žygių bazė. Livonijos karas buvo veiksnys, sunkinęs prekybinę kraštų komunikaciją ir tuo pat metu kūręs kitokias kontaktų bei susidūrimų galimybes. Iš Biržų Radvila Perkūnas 1599 m. puolė Kuoknesę, kur ir išgarsėjo kaip karvedys¹⁰⁵. Iš Biržų pilies ir N. Radviliškio 1600 m. Radvila laiškais teikė strateginius nurodymus kavalerijos rotmistrams Livonijoje dėl pulkų judėjimo kryptių, karo vadovybės subordinacijos, naujų pulkų verbavimo bei karinių surašymų, dalijosi su kitais gauta karine informacija ir pan.¹⁰⁶ Kariuomenių judėjimas BK teritorijoje buvo intensyvus 1601 m. vasarą. Pasienio gynybos organizavimui vadovavo Kristupo I dvariškis, Biržų seniūnas Jonas Sicinskis. Jis rūpinosi ir Biržų fortifikacija, ant pilies pylimų sutraukė visas turimas patrankas, padidino igulos skaičių. N. Radviliškyje dislokavo 300 kareivių būrį, kuris vengdamas švedų atsitraukė į Plonėnus. Švedai jau tais metais ketino užimti Biržų pilį¹⁰⁷. Padėtis vėl paaštrėjo 1604 m. Sicinskis prašė Radvilos sustiprinti BK apsaugą, argumentuodamas tuo, jog anksčiau dėl dėmesio Biržų gynybai priešas niekada negalėjo įsiveržti į šį kraštą. Pranešė, jog švedai jau sudegino keletą BK kaimų N. Radviliškio valdoje ir rengiasi žygiuoti į Biržus¹⁰⁸. 1605 m. J. K. Chodkevičius Biržų pilyje buvo dislokavęs savo karines pajėgas, su kuriomis išžygiavo link Kircholmo¹⁰⁹. Chodkevičius su trimis tūkstančiais Biržų pilyje surinktų karių patraukė link Rygos padėti apsuptiems miestiečiams. Po Salaspilio pergalės ir Rygos išvadavimo vėl grįžo į Biržų pilį ir iš jos išsiuntė tolesnius karinius įsakymus. Būtent iš Biržų jis išsiuntė laišką švedų generolui Mansfeldui, derėdamasis dėl apsikeitimo belaisviais, paimtais Salaspilio mūšyje. Biržų pilyje jis taip pat gavo karaliaus laišką iš Krokuvos, kurio data spalio 12 d., kaip atsakymą į pranešimą apie pasiektą pergalę. 1608 m. Diunamundės pilies gynyboje dalyvavo ir BK žemionys. Biržų seniūnas teigė, jog mūšyje jų žuvo 15, o keliasdešimt švedai paėmė į nelaisvę. Švedai, paėmę Diunamundę ir Kuoknesę, artėjo prie Biržų. Generolas Mansfeldas skleidė žinias, jog per 4 savaites

¹⁰⁵ Ruškys P., Biržų pilis ir jos apylinkės, *Mūsų senovė, 1921, Kaunas, Kn. 1., p. 149; Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kasdienis gyvenimas*, Vilnius, 2001, p. 171-172.

¹⁰⁶ 1600. VIII. 12. Biržai. K. Radvilos raštas rotmistrams J. Chžanovskiiui ir kt., įsakant nedelsiant su kuopomis atvykti į Parnavos pilį; XI. 15. Biržai. K. Radvila valdovo rotmistrams apie pavaldumą Dorpato kaštelionui M. Lenkui; XII. 1. N. Radviliškis. K. Radvila A. Zavišai, *RNB, f. 971, ap. 2, Col. Aut.321/1, nr. 45, 50, 64*.

¹⁰⁷ Herbst S., Kampania letnia 1601, *Przegląd historyczno-wojskowy*, 1931, t. IV, p. 205-206.

¹⁰⁸ „Jakobyscie to miejsce albo Xięstwo Birzanskié (...) mogło znowu opatrzyć za czasu tak zwynosciją wszelaką jako i gotowosciją”, 1604. III. 15. Biržai. J. Sicinskis K. Radvilai, *AR, dz. V, t. 384b, nr. 15523*.

¹⁰⁹ G. Manteufel, Birze litewskie, *Słownik geograficzny (...)*, p. 236; K. Tyszkiewicz, *Wiadomosc (...)*, p. 151.

ketina pasiekti Vilnių. Kelias į LDK sostinę, aišku, turėjo eiti per Biržus¹¹⁰. Kristupas II organizavo gynybą, remdamasis savo, brolio Jonušo ir negausių pavieta vėliavų jėgomis¹¹¹. 1609 m. Chodkevičius vėl grįžo į Biržų pilį, kur buvo išpėtas žvalgų apie švedų žygį iš Parnavos į Diunamundę, tad jis staiga su savo kariuomene užėmė ištuštėjusią Parnavą¹¹².

Svarbiu veiksmu karo aplinkoje buvo BK kaimynystė su Kuršo ir Žiemgalos kunigaikštyste (toliau – KŽK). Karo nuostoliai ir kariuomenių judėjimai darė įtaką kaimo gyvenimo organizacijos ryšių ardymui, žmonių judėjimui, stipriai jį dinamizuodami¹¹³. Karo metu siena tarp BK ir KŽK tartum neegzistavo, militarinė kariuomenių ir migracinė civilių gyventojų dinamika vyko abiejomis kryptimis, nors dažnesnė – iš BK į Kuršą. Kartais pastaroji įgaudavo kraštutinių formų ir sukeldavo kuršiečių nepasitenkinimą. 1601 m. Kuršo kunigaikštis skundėsi Žygimantui Vazai Kristupo I klientų ir kareivių, besidislokavusių tuo metu Kuoknesės pilyje, veiksmais. Jis rašė, kad šie „*labai dažnai iš Biržų ir kitų pilių siuntinėja žmones į jo žemes gauti maisto, (...) puldinėja vietinių bajorų namus, valdas, atima arklius, gyvulius ir viską, ką randa, plėšia bažnyčias, degina durus ir kaimus, kankina ir žudo valstiečius, ir tiek pridarė, jog ir svetimoje žemėje priešas vargu ar galėtų padaryti daugiau*“. Kitas anoniminis šaltinis taip pat tvirtina, kad 1601 m. rudenį įsiveržus J. Zamoiskio ir K. Radvilos kariuomenėms krašte tarp Daugpilio ir Bauskės „*neliko net šuns, nekalbant apie žmones*“¹¹⁴. Leonas Sapiega pranešė Radvilai valdovo nurodymą, kad šis uždraustų savo tarnams tai daryti¹¹⁵. Tuo tarpu Radvila plėšikavimais kaltino kuršiečius, kunigaikščiui Fridrichui Ketleriui rašydamas apie tai, jog pirkliais, vežantiems kariuomenei proviantą, ar pasiuntiniams, gabenantiems korespondenciją per Kuršą, beveik neįmanoma to padaryti saugiai, kadangi „*Kuršo kunigaikščio pavaldiniai juos puldinėja, žudo, nenorėdami jų praleisti*“¹¹⁶. Matyt, teisios ir tuo pat metu neteisios buvo abi pusės. Karo veiksmų zonoje judančioms ir save išsilaikančioms kariuomenėms buvo tiesiog neįmanoma susilaikyti nuo prievartinio provianto rinkimo, kuris greit virsdavo paprasčiausiu plėšikavimu, į kurį įsitraukdavo ir vietos

¹¹⁰ 1608. VIII. 23. Biržai. K. Patrikoskis K. Radvilai, *Biblioteka zakladu (...), rkps. 2284/II*; H. Wisner, *Kirchholm 1605*, Warszawa, 1987, p. 122.

¹¹¹ SWP, p. 289.

¹¹² M. Balinski, *Starozytna Polska (...)*, p. 455; K. Tyszkiewicz, *Wiadomosc (...)*, p. 154-155.

¹¹³ A. Bues, *Stosunki Kurlandii z Rzeczapospolita u schylku XVI i XVII w., ZH, 1998, t. 63, Z. 1, p. 51*.

¹¹⁴ Дорошенко В.В., *Очерки по аграрной истории Латвии в XVII веке*, Рига, 1960, с. 143-144.

¹¹⁵ 1601. X. 28. Prie Stropo pilies. L. Sapiega K. Radvilai, *Archivum domu Sapiehow*, T. I, Lwów, 1892, p. 301.

¹¹⁶ 1601. V. 28. stovykla prie Kuoknesės. K. Radvila F. Ketleriui, *RNB, f. 971, ap. 2, col. aut. 321/I, nr. 101*.

gyventojai. Radvila Perkūnas, kaip etmonas, tai puikiai suprato. Štai tais pačiais 1601 m. gavęs iš vieno Kuršo bajoro Jono Verkelio skundą dėl to, kad Respublikos kariuomenė nuolat niokoja jo valdą, išleido aplinkraštį Livonijoje esančių dalinių karininkams, įsakydamas šiems prižiūrėti, kad Verkelio pavaldiniai galėtų gyventi saugiai ir ūkininkauti¹¹⁷. Nemažai aiškumo tam klausimui suteikė išsamus, su faktais ir svarstymais Radvilos perkūno laiškas Fridrichui Ketleriui. 1601 m. į Radvilą kreipėsi Kuršo kunigaikščio pavadiniai, skųsdamiesi prievarta, plėšimais ir vagystėmis, kurias jie patyrė iš Kuoknesės pilies apsupties dalyvių. Taip pat jie konkrečiai kaltino Radvilos pavaldinius, kai kuriuos Biržų žemionis tuo, jog praėjusią žiemą jie slėpė savo namuose švedų kareivius bei teikė jiems maistą. Į Kuršo kunigaikščio raginimus nubausti Radvilos „namų žmones“ (t. y. Upytės pavieta valdų gyventojus) Kristupas I atsakė negalįs savo galiomis pasiekti kaltininkų, kadangi šiuo metu jie tarnauja ne su jo, bet su karaliaus vėliava. Be to, pridūrė, jog paskutiniu jam žinomu atveju kaip tik biržiečiai buvo apiplėšti kuršiečių: keliasdešimt biržiečių buvo pasiūsti iš karaliaus stovyklos atvežti provianto atsargų. Per kelias dienas daugelis buvo užmušti, visas proviantas atimtas. Radvila prašė Kuršo hercogą nubausti kaltuosius, išsakė spėjimą, jog kuršiečiams nuostolių galėjo pridaryti nebūtinai Radvilos pavaldiniai, bet as kitas „iš už Lietuvos sienos“. Kita vertus, patikino Ketlerį, jog jei ateityje Biržų pavaldiniai pridarys kuršiečiams kokių nuostolių, jis imsis kuo greitesnio teisingumo įvykdymo, nes trokšta „*kaip ir anksčiau, taip ir dabar geros ir ramios kaimynystės*“¹¹⁸. Kad konfliktų tarp kareivių ir vietinių gyventojų būta ir vėliau, rodo 1621 m. Kristupo II susitarimas su Kuršo kunigaikščiu Fridrichu, šalia kitų klausimų numatantis bausmes „*plėšikaujantiems kareiviams*“¹¹⁹. Koks alinantis būdavo tais laikais kareivių plėšikavimas, gerai atskleidžia 1621 m. ATR kareivių padarytų nuostolių Kuršo kunigaikščio Bauskės valdoje sąrašai: fiksuota, jog visų pulkų kareiviai atiminėjo avis, jaučius, naminius paukščius, šieną, avizas, grūdus, karves, arklius, maisto produktus, alų, midų, net bites. Antpuoliai vykdavo arba kariuomenei apsistojus šalia dvarelių ir kaimų, arba užpuolus staiga iš karinės stovyklos. Viename iš skundų minėti Biržų Radvilų kliento K. Arciševskio kareivių „žygdarbiai“. Pastarieji, 4 savaites stovėdami viename kaime, kuriame buvo 16 ūkininkų, paėmė daug maisto ir drabužių. „*Po šio dalinio pasitraukimo atvyko kitas būrys, gerai pažįstantis Arciševskio pulką, ir paėmė 12 arklių, 17*

¹¹⁷ 1601. VI. 28. Kuoknesė. K. Radvilos raštas karininkams, *RNB, f. 971, ap. 2, col. aut. 321/1, nr. 111*.

¹¹⁸ 1601. VI. ? ? K. Radvila F. Ketleriui, *RNB, f. 971, ap. 2, col. aut. 321/1, nr. 114*.

¹¹⁹ H. Wisner, *Wojna polsko-szwedzka w Inflantach 1621-1622, ZH, 1991, Z. 4, p. 61*.

*karvių. [...] Visa tai jie paėmė užpuldami naktį. Kalbama, jog tai buvo Ceridono (Radvilos klientas G. Ceridonas) dalinys*¹²⁰. Dažniausiai Kuršo kunigaikščiai laikydavosi neutralios arba LDK palankios pozicijos, leisdami Respublikos karinėms pajėgoms (kurias šiame regione dažnai reprezentavo Biržų Radvilų privatūs būriai) laisvai judėti po Kuršo teritoriją¹²¹ ar net pranešinėdami Radviloms karines žinias bei padėdami kariškiai¹²². Pasitaikydavo ir kolaboracijos su švedais atvejų (pvz., hercogo Vilhelmo 1617 m.) ar atsargaus vengimo paremti bet kurią puse (Fridrichas 1621 m.)¹²³.

Didikai, ir ne tik Radvilos, turintys valdų Šiaurės Lietuvoje, puikiai suvokė vietos gyventojų–pavaldinių apsaugojimo nuo svetimų kariuomenių siautėjimo reikšmę. 1611 m. J. Valavičiui susirašinėjant su Kristupu II dėl kaištinio mokesčio surinkimo sunkumų pastarojo valdose, paaiškėjo, jog to priežastis – dažni kariuomenių siautėjimai, varginę ir pavaldinius, ir mokesčių rinkėjus¹²⁴. BK gyventojai, ypač gyvenantys pasienyje (N. Radviliškio ir Saločių valdose), nuolat jautė karinio įsiveržimo grėsmę. Šaltiniai kalba apie švedų įsiveržimą ir žemionių dvarelių Panemunėje nusiaubimą 1614 m.¹²⁵ Radvila pats nevengdavo pasislėpti pilyje. Štai 1617 m. išsiuntęs kariuomenės dalį į Livonijos pasienį, dėl geresnio įvykių supratimo, pasiliko Biržuose, iš čia susirašinėjo su etmonu L. Sapiega ir Vilniaus vyskupu E. Valavičiumi¹²⁶. 1617–1618 m. ne kartą grįždavo iš Livonijos į Biržų pilį¹²⁷. 1617 m. vasarą Biržuose rinkosi Radvilos karo pajėgos, pasirengusios žygiuoti į Rygą. Henrikas Visneris daro prielaidą, kad dėl Livonijos nualinimo norėdamas aprūpinti kariuomenę Kristupas II turėjo remtis savo jėgomis¹²⁸. Kadangi kariuomenės surašymas vyko Biržuose, proviantą pristatyti pir-

¹²⁰ 1621. XII. 28. Bauskės valdai kareivių padarytų nuostolių inventories, *RNB, f. 971, ap. 2, col. aut. 321/2, nr. 26.*

¹²¹ „*Transitus wolny wojsku naszymu bėdzie*”, 1635. VII. 27. Brodnica. Vladislovas IV Vaza K. Radvilai, A. Grabowski, *Władysława IV listy i inne pisma urzędowe, Krakow, 1845, p. 128-129.*

¹²² A. Tyla, *Lietuva ir Livonija (...)*, p. 68, 75, 90, 93, 181.

¹²³ A. Tyla, *Lietuva ir Livonija (...)*, p.142-143.

¹²⁴ 1611. VII. 29. Alanta. K. Radvila J. Valavičiui, *RNB, f. 971, ap. 2, col. Aut. 242, l. 3.*

¹²⁵ „*Poglądając zwłaszcza na terazniejsze spustoszenie od nieprzyjaciela*”, 1614. IX. 11. Biržai. K. Radvilos raštasdėl palivarko suteikimo Onai Omieciankai, *LVTIA, f. 716, ap. 3, b. 3, l. 14.*

¹²⁶ 1617. VII. 30; VIII. 5; VIII. 11. Biržai. K. Radvila L. Sapiegai, *BN, rkps. 77, l. 109-119*; 1617. VIII. 5; VIII. 11. Biržai. K. Radvila E. Valavičiui, *AR, dz. IV, kop. 303.*

¹²⁷ G. L. Napiersky, *Bodeckers Chronik Livlandischer und Rigascher Ereignisse 1593-1638*, Riga, 1890, p. 62-64.

¹²⁸ H. Wisner, *Kampania inflancka Krzysztofa Radziwilla w latach 1617-1618*, *ZH, 1980, Z. 1, p. 20-21.*

miausia turėjo BK gyventojai. Jėgų likučius (150 žemionių ir 300 raitelių, atvykusių Radvilos kvietimu iš Ukmergės pavieto) dislokavo N. Radviliškio apylinkėse¹²⁹. 1619 m. į Biržų valdą buvo įsiveržusi V. Farensbacho¹³⁰ kariuomenė. Radvilos teigimu, Ferensbachas pasiuntė savo žmones plėšti BK valstiečių palei Rygos vieškelį. Radvilos kazokai vijosi agresorius, bet tie pasitraukė į Auceną Kurše. Pavyko tik paimti vieną į nelaisvę ir vieną užmušti. Po kelių dienų apie 50 Ferensbacho raitelių vėl įsiveržė į BK, sudegino Heverto Vechmano dvarelį (turbūt Drabūnus, buvusius prie Kuršo sienos) ir naktį, pasinaudodami papirktų pilies amatininkų pagalba, mėgino užimti Biržų pilį. Farensbacho gauja buvo labai marga tautiniu atžvilgiu: švedai, Livonijos ir Vestfalijos vokiečiai, estai, Podolės ir Kulmo lenkai, prancūzai¹³¹. Įgula sumušė avantiūristus, paėmė į nelaisvę tris švedus, išaiškino išdavikus tarp pilies žmonių¹³². 1621 m. pavasarį, prieš švedams užimant Rygą, vienas Rygos magistrato tarėjų Johanas Ulrichas susirašinėjo su Biržų seniūnu Jonu Daugėla Striška, pateikdamas karščiausią informaciją apie karinius veiksmus¹³³. 1621 m. rugpjūtį, kai švedai užėmė Rygą, Radvila laukė Biržuose, kol atvyks rezervinės vėliavos, ir siuntinėjo universalus į artimiausius pavietus. Iš ten išvyko į N. Radviliškį, o po to į Kuršą¹³⁴. BK bajorai žemionys rinkosi į karinius surašymus ir dalyvavo žygiuose su Upytės ir Ukmergės pavietų vėliavomis¹³⁵. Biržų pilyje Radvila praleido 1622 m. balandį, gydydamas pašlijusią sveikatą ir gausiai susirašinėdamas su valdovu ir senatoriais¹³⁶. Pilyje tuo metu buvo dvaro gydytojas Matas, kurio paslaugomis naudojosi ir kiti. Pavyzdžiui, Radvila siūlė K. Arciševskiui atvykti gydytis į Biržus¹³⁷. Univer-

¹²⁹ H. Wisner, Krzysztof II (...), p. 29-30, 39, 50, 58, 64, 68.

¹³⁰ Volmaras Ferensbachas, Tauruso ir Rujeno valdų Livonijoje seniūnas...

¹³¹ 1619. X. 12. *Przyznawanie sług i raitarow W. Farensbacha*, AR, dz. XI, nr. 35, l. 57-59; 1619. X. 9, X. 14. Biržai. K. Radvila A. S. Radvilai, RNB, f. 971, ap. 2, Col. Aut.242, l. 15-16.

¹³² 1619. VI. 13. Vilnius. K. Radvila L. Sapiegai, BN, rkps. 77, l. 134; 1619. X. 23. Biržai. K. Radvila S. Pukštai, AR, dz. IV, kop. 305; 1619. V. 13, Vilnius; K. Radvila valdovui, AR, dz. XI, nr. 35, l. 153. Plačiau Radvilos konfliktas su Farensbachu aprašytas H. Visnerio, H. Wisner, Krzysztof II (...), p. 70-74.

¹³³ H. Wisner, Wojna polsko-szwedzka w Inflantach 1621-1622, ZH, 1991, Z. 4, p. 47.

¹³⁴ 1620-1625 m. K. Radvilos korespondencijos kopijos, BN, rkps.87, l. 72-75.

¹³⁵ 1621. X. 7. stovykla. K. Radvilos instrukcija Upytės pavieto pasiuntiniams, RNB, f. 971, ap. 2, aut.115, l. 67.

¹³⁶ AR, dz. IV, Ks. 1a, l. 160v-174, 278; dz. IV, kop. 308-309.

¹³⁷ 1622. IX. 10. Biržai. K. Radvila K. Arciševskiui, AR, dz. IV, kop.309.

salams ir korespondencijai pristatyti naudoti Biržų ir Papilio pasiuntiniai¹³⁸. Mintaujos pilies apsupties metu į nelaisvę paimti švedai, latviai ir kiti belaisviai buvo gabenami į Biržų pilį¹³⁹. Rugpjūtį patikėjęs žvalgų priežiūrą K. Arciševskiui grįžo į Biržus. Grįžo, jau žinodamas, kad švedai prieš du mėnesius sudegino N. Radviliškį¹⁴⁰. Rugpjūčio 26 d. su savo pėstininkais Kristupas II atvyko į N. Radviliškį, kur rugsėjo 4 d. įvyko LDK pašauktinių kariuomenės surašymas. 1622 m. pabaigoje Biržų pilyje tarp pėstininkų dėl vėluojančių jurgeltų mokėjimo buvo bepradedęs kilti maištas. Kristupui II kareiviams išdalijus grynųjų pinigų likučius ir pavykus nuraminti kai kuriuos karininkus, neramumai baigėsi. Radvila sėdėjo pilyje, laukdamas atvežant pinigų kariuomenei, siekiant išvengti naujo maišto¹⁴¹.

Nuo pražygiuojančių kariuomenių veiksmų kentėjo ne tik BK valstiečiai, tačiau ir vietos bajorai, mėginę ginti savo turtą. Išliko vieno vokiečio, kariavusio Livonijoje ir tiesiogiai susirašinęsio su Biržų seniūnu ir Radvila, laiškas, atskleidžiantis privataus turtingo asmens elgseną lokaliai visuomenės visuotinio pasimetimo ir karo atmosferoje. Vilhelmas Barberijus, beje, kariavęs Livonijoje nuo 1622 m., netekęs 7000 auksinų vertės turto, vyliši išsaugoti nuosavybės (galvijai, arkliai, buities daiktai) likutį, paslėpdamas jį netoli Biržų¹⁴² pas vieną savo pavaldinį, tačiau niekas iš vietinių nesutiko suteikti pastato, dėl to jam teko trauktis į Vyžuonas, o iš ten – į Kėdainius, kur palikus žmoną ir vaikus reikėjo sunkiai ieškoti prasimaitinimo šaltinių¹⁴³. Karo aplinkoje BK bajorai rizikavo prarasti ne tik nuosavybę¹⁴⁴, bet ir ją patvirtinančius dokumentus, kurie antpuolių metu sudegdavo arba švedų būdavo tiesiog atimami¹⁴⁵.

Pilis ir provianto apytaka. Pilis buvo ne tik kariuomenės¹⁴⁶, bet ir jos provianto telkimo centras. Provianto momentas pilies istorijoje rodė komunikacinį jos centriškumą ne tik vietinės visuomenės, bet ir LDK interesų Livonijoje at-

¹³⁸ „Przyszło pisanie od P. Cerydona przez poslanca birzanskiego”, „poslaly się uniwersaly do wszystkich chorągwi przez poslanca popielskie”, AR, dz. IV, Ks. 1a., l. 254-256.

¹³⁹ BNIA, f. 694, ap. 2, b. 456, l. 54v, 55v.

¹⁴⁰ H. Wisner, Krzysztof II (...), s. 125; „przyjechał P. Zielinski z Birz (...) i powiedział, że szwedowie Radziwillow spalili”, BN, rkps. 525; „majętnosc moje Radziwiliszki, gdzie mi kilkanascie chalup spalili”, 1622. VI. 2. Biržai. K. Radvila E. Valavičiui, AR, dz. IV, kop. 308.

¹⁴¹ 1622. XII. 12. Biržai. K. Radvila J. Valavičiui, RNB, f. 971, ap. 2, Col. Aut. 119, l. 154.

¹⁴² Turbūt Šližių kaime, kur po švedmečio jis turėjo 10 valakų palivarką, LVIA, f. 716, ap. 3, b. 3, l. 40v.

¹⁴³ 1625. VIII. 18. Kėdainiai. V. Barberijus K. Radvilai, AR, dz. V, t. 9, nr. 371; 1639 m. gavo ATR indygenatą, LM, 113, l. 442-443v.

¹⁴⁴ „Budowanie spalili szwedowie”, LVIA, f. 716, ap. 3, b. 3, l. 40v.

¹⁴⁵ MAB RS, f. 25, b. 166, l. 15; b. 167, l. 167-168.

¹⁴⁶ B. Dundulis, Švedų feodalų įsiveržimai į Lietuvą XVII-XVIII a., Vilnius, 1977, p. 23, 25.

žvilgiu. Kita vertus, *provianto veiksnys* ne mažiau nei pati *igula* lėmė pilies priklausomybės, išsaugojimo ir funkcionalumo klausimą. XVII a. pirmosios pusės karų realijos parodė, jog tvirtovės, kad ir laikinai, buvo netenkama dėl žmonių arba dėl provianto stygiaus¹⁴⁷. Pilies aprūpinimo proviantu šaltiniai buvo trys: 1. Pilies dirbamos žemės eksploatavimas (tai reiškė, jog pilis turėjo jai priklausomos dirbamos žemės plotus, pajamos iš kurių ėjo pilies poreikiams); Kristupas I, pastatęs Biržų pilį ir supirkinėdamas iš Upytės pavieta bajorų žemę, pasirūpino, kad jos dalis būtų skirta pastoviam pilies aprūpinimui proviantu ir darbo jėga. XVI a. pabaigoje šaltiniai mini piliai priklausiusius Rimgailių, Bačuncų kaimus, taip pat žemes Likėnų ir Voišucevičių laukuose¹⁴⁸. Šiuo provianto šaltiniu rūpinosi Biržų seniūnas¹⁴⁹. 2. Provianto pristatymas iš kitų valdų. Šis būdas nebuvo reguliarus ir vykdavo Užnerio valdų administracijos pavedimu. Konkrečios valdos, pavyzdžiui, Papilio, urėdininkas gaudavo pristatytinų į pilį maisto produktų sąrašą ir imdavosi jo realizavimo¹⁵⁰. Tai vykdavo tada, kai pilies palivarko derlius ar provianto atsargos pilyje būdavo nepakankami. Jei pilies poreikių nesugebėdavo patenkinti BK valdos, Užnerio pareigūnas problemos išsprendimo ieškodavo kituose dvaruose. 1627 m. negaunant pasparties iš aplinkinių Biržams dvarų, išskyrus nedidelio Panemunės dvaro, grūdų piliai pristatymas suorganizuotas iš Vyžuonų, Upytės Naujamiesčio, Šetekšnų¹⁵¹. 3. Maisto atsargų pirkimas už grynuosius Rygoje. Minėtinas ir pilies provianthauzo komunikacinis vaidmuo Livonijos kare. Kariuomenės aprūpinimas maistu buvo vienas esminių sėkmės veiksnių. 1601 m. Biržų seniūno J. Sisinckio pulkai, kovoję prie Kuoknesės, pritrūkę maisto atsargų, siūsdavo gurguoles į Biržus. Sicinskis rašė Radvilai, kad pasiekti gurguolėms Biržus, vykstant per Kuršą, gana sudėtinga, nes priešas „*žiauriai užmušinėja mūsų žmones keliuose*“¹⁵². Kristupas II apskritai manė, jog per laiką galima išspręsti bet kokią karinę problemą, tačiau „*nėra išsigelbėjimo*

¹⁴⁷ „*Aby prowiantem i ludzmi podług potrzeby opatrowal Birzom (...) aby od defectum zynnosci więcej się niedostala nieprzyjacieliskie*”, 1659. I. 8. Gdanskas. J.K. Vaza B. Radvilai, *RNB, f. 971, ap. 2, aut. 65, l. 33.*

¹⁴⁸ 1596-1598. Sprawy przykupna poddanych gruntow do zamku birzanskiego, *AR, dz. XXVII, nr. 25.*

¹⁴⁹ „*Zasiewam pasznią (...) zamkową; (...) staram się, aby zamek bez zynnosci nie byl*”, 1623. V. 11. Biržai. K. Skrobovičius K. Radvilai, *AR, dz. V, t. 359, nr. 14507.*

¹⁵⁰ „*Zynnosć do zamku według rejestru do P. Piora poslal*”, 1621. VII. 2. Papilyš. B. Makarskis K. Radvilai, *AR, dz. V, t. 191, nr. 9098.*

¹⁵¹ 1627. II. 21. Balninkai. M. Piuro K. Radvilai, *AR, dz. V, t. 269, nr. 11728.*

¹⁵² „*40 człowieka dla żywności jachało do Birz w jednej gromadzie, zabito ich 30 w jednym miejscu, a 10 ledwie uciekło*“, 1601. V. 13. stovykla prie Kuoknesės. J. Sicinskis K. Radvilai, *RNB, f. 971, ap. 2, Col. Aut. 321/1, nr. 91.*

*trūkstant maisto, jeigu tuo anksčiau nepasirūpinta*¹⁵³. Biržų pilis tapo svarbiu LDK kariuomenės provianto kaupimo, sandėliavimo ir paskirstymo punktu.

1622 m. buvo įsteigtas LDK provianto (*prowiantmistrz*) vadovo urėdas. Pirmuoju į šį urėdą buvo paskirtas valdovo sekretorius Stanislovas Brolnickis. Jo rūpestis buvo aprūpinti proviantu LDK kariuomenę, esančią Livonijoje. Brolnickis organizavo maisto pirkimą Kaune, Karaliaučiuje, taip pat Polocko ir Vitebsko pavietuose, iš kur atsargos gabentos į Biržų pilį. Čia provianto, pirktu ir gabento už LDK išdo lėšas, prižiūrėtoju buvo Mikalojus Bielikovičius. Maisto produktai pirkti ir BK, nes Bielikovičius turėjo įgaliojimus tai daryti „*kelyje, vykdamas į Biržus ir ten gyvendamas*“¹⁵⁴, o pilies provianto atsargos naudotos visų LDK kariuomenės dalinių šiauriniame pasienyje poreikiams. 1622 m. iš Biržų Kristupas II vyko į N. Radviliškį susitikti su J. Valavičiumi. Vienu svarbiausių susitikime svarstytų klausimų buvo provianto klausimas¹⁵⁵. Todėl Biržų pilis kartu su Kuoknės ir Dyneburgo pilimis dėl savo strateginės padėties (nedidelio atstumo iki karo veiksmų arealo) ir gynybinio patikimumo bei pastarųjų nulemtu proviant-hauzo funkcionalumo buvo svarbus LDK kariuomenės gyvybingumo Livonijoje veiksnys¹⁵⁶. Kartais pilies proviant-hauzas būdavo reikalingas ir vietiniams gyventojams, dėl sutrikusios karo metu prekybinės komunikacijos negalintiems įsigyti būtinų maisto produktų. Tokiu atveju pilis suvaidindavo netgi savotiško prekybos centro vaidmenį¹⁵⁷. Pažymėtina ir tai, jog provianto sistemos funkcionavime dalyvavo ir BK areale gyvenantys valdovo valdų laikytojai. Etmonas Kristupas II įpareigojo pastaruosius, gyvenančius BK geografinėje erdvėje ar tiesiog Biržų pilies prieigose remti jo kariuomenę maistu, patikindamas, jog drauge jie bus ginami nuo švedų plėšikavimų¹⁵⁸.

1625–1627 m. švedmetis Biržų kunigaikštystėje. Vienas XVII a. pirmosios pusės Livonijos karo epizodui – 1625–1627 m. švedmečiui Radvilų Biržų kunigaikštystėje – reikia atskiro pristatymo dėl kelių priežasčių. Pirma, jis saviškai atskleidžia pilies okupacijos veiksnio įtaką vietinei dvaro visuomenei. Kita

¹⁵³ 1622. VI. 13. Biržai. K. Radvila Žygimantui III Vazai, *SWP*, p. 207.

¹⁵⁴ 1622. V. 19. S. Brolnickio instrukcija M. Bielikovičiui, *AR*, dz. IV, Ks. 1a., l. 190.

¹⁵⁵ 1622. IX. 27. ? J. Valavičius K. Radvilai, *RNB*, f. 971, ap. 2, Col. Aut.119, l. 150.

¹⁵⁶ H. Wisner, *Prowiantmistrz w Wielkim Księstwie Litewskim 1621-1622, Między Wschodem a Zachodem. Rzeczpospolita XVI-XVIII w., Warszawa, 1993, s 87-92.*

¹⁵⁷ Biržų seniūnas vietiniams valstiečiams pilyje pardavė 46 statines druskos, 1623. II. 23. Biržai. M. Piuro K. Radvilai, *AR*, dz. V, t. 269, nr. 11728.

¹⁵⁸ 1625. XI. 10. stovykla. K. Radvila valdovo dvarų Biržų apylinkėse laikytojams, *RNB*, f. 971, ap. 2, col. Aut. 321/2, nr. 77.

vertus, 1625–1627 m. Livonijos karo epizodas ypatingas LDK užsienio politikos ir karų istorijoje. 1625 m. švedų kariuomenės įsiveržimas į etninę Lietuvą (konkrečiai į BK) buvo pirmasis svetimšalių ekspansijos aktas nuo 1435 m. Pabaisko mūšio, kai Livonijos ordino kariuomenė žygiavo per LDK. Surasti nauji šaltiniai įgalina rekonstruoti ne tik švedmečio Šiaurės Lietuvoje karines aplinkybes, bet labiau paaiškina lokalias visuomenės elgsenos XVII a. karų akistatoje ypatumus, paryškina Biržų pilies fortifikacinės istorijos nežinomus puslapius, įgalina tiksliau rekonstruoti LDK kariuomenės komplektavimo klausimus, galop leidžia pratęsti monumentalius A. Šapokos ir A. Tylos tyrinėjimus, skirtus švedų faktoriui XVII a. pirmosios pusės bei vidurio karuose.

Pilies reikšmė ir jos gynybos organizacija 1625 m. Švedų kariuomenės tendencija veržtis į LDK per Biržus darė Biržų pilies išsaugojimo klausimą vienu esminių, kalbant apie šiaurinių LDK sienų saugumą. Kristupo II manymu, Kuoknesė ir Biržai buvo du svarbiausi centrai strateginio saugumo prasme: Kuoknesė – visai Livonijai ir Dauguvos baseino teritorijai, o Biržai – visiems LDK Užnerio pavietams bei pačiam Vilniui. Pradžioje Radvila planavo išsaugoti abi minėtas pilis, įsakydamas Šiaulių rinktinis siųsti į Kuoknesę, o Upytės – į Biržus. Tuo atveju, jei Kuoknesės apginti nepavyktų ar pėstininkai negalėtų laiku jos pasiekti, rotmistrai perspėjo visus ir Šiaulių, ir Upytės rinktinis – nukreipti į Biržus ir pavesti vietos seniūno dispozicijai. Vėlesni įvykiai patvirtino, jog būtent taip ir atsitiko. Kristupas II laiške rotmistrai išskyrė tris Biržų pilies karinės reikšmės aspektus: 1) arsenalo, kuriame buvo saugomos ir valdovo, ir Radvilos patrankos, svarba; 2) gausios provianto atsargos vietiniuose sandėliuose (*receptaculum*), sukauptos valdovo daliniams, besikaunantiems Livonijoje; 3) pilis kaip priedanga žmonėms, vykstantiems į Livoniją. Anot Radvilos, jei net visi šie aspektai išnyktų, pilis vis tiek „*turi būti užpildyta Respublikos žmonėmis, nes neįmanoma įveikti visuotinio priešo privačiomis jėgomis*“¹⁵⁹. Tam Radvila siekė surinkti kuo daugiau žmonių aplinkiniuose pavietuose – Ukmergės, Upytės, Kauno bei Žemaitijoje, ypač orientuodamasis į valdovo stalo dvarus, siekdamas surinkti kuo daugiau rinktinių „*Respublikos sienų ir pilių gynybai*“¹⁶⁰. Biržų seniūnui buvo pavesta surinkti visus kareivius, esančius Biržuose ir jų apylinkėse. Jam netgi patikėta jurisdikcija vietos totorių atžvilgiu¹⁶¹. Majorui J. Vechmanui buvo pavykę

¹⁵⁹ 1625. VII. 22. Sluckas. K. Radvila rotmistrai M. Kuncevičiui, *AR, dz. II, t. 5, nr.546, l. 130-131; RNB, f. 971, ap. 2, Col. aut. 321/2, nr. 47.*

¹⁶⁰ 1625. VII. 25. Rubeževičiai. K. Radvila valdovo dvarų seniūnams ir laikytojams, *RNB, f. 971, ap. 2, Col. aut. 321/2, nr. 49.*

¹⁶¹ 1625. VIII. 9. Ivania. K. Radvila M. Korfui, *AR, dz. II, t. 5, nr.546, l. 138.*

surinkti 200 raitelių, tačiau jie buvo nukreipti į Livoniją, tik nedidelė jų dalis liko Anykščiuiose proviantui surinkti¹⁶². Kristupo II pavedimu kapitonui Šypempilui buvo skirtos lėšos pasamdyti 120, Eigirdui – 150, Donovanajui ir Ceridonui – po 120 svetimšalių kareivių¹⁶³. Strateginę BK reikšmę rodė projektas 1625 m. surengti paliaubų derybas su švedais pusiaukelėje tarp Pasvalio ir Biržų, tik vėliau pasirinktas Zelborkas¹⁶⁴.

Pačius Biržus žinios apie švedų veržimąsi pasiekė 1625 m. liepą. Informacija BK pasiekdavo per Radvilos susirašinėjimą su Kuršo kunigaikščiu bei Bauskės ir Biržų seniūnų tarpusavio epistolinę komunikaciją. Be to, žinias apie švedų kariuomenės judėjimą Radvilai laiškais teikė Vendeno kaštelionas¹⁶⁵. Biržų seniūnas ėmėsi kraštutinių priemonių siekdamas užtikrinti pilies saugumą: laiškuose prašė Radvilos papildyti igulą Slucko kunigaikštystės pėstininkais ir kazokais, į įvairias vietas išsiuntinėjo pilies kapitonus (Ceridoną, Donovaną, Eigirdą) pasamdyti kareivių, tvirtino pilies pylimų sistemą, visas arsenale esančias patrankas sutraukė ant pylimų, toliau vyko mūrijimo darbai, rūpinosi pilies malkų rezervo papildymu, palapinėmis, valstiečiais. Kapitonams nepavykus pasamdyti nė vieno kareivio (Eigirdas mėgino verbuoti net Kaune, Jurbarke), seniūnas prašė Radvilos, kad šis organizuotų rinktinių surinkimą kitose valdose. Biržų seniūno pastangos sustiprinti BK gynybą, apeliuojant į kitų Radvilų valdų paramą, buvo racionalios ir rėmėsi 1621 m. Kistupo II instrukcija dvariškiams, kurią jis išleido, išvykdamas į Livonijos kampaniją. Ji numatė, jog karinio pavojaus atveju lietuviško ir rusiško trakto latifundijos, būdamos saugios, turi padėti toms, kurios patiria priešų antpuolį¹⁶⁶. 1625 m. situacijoje tai reiškė, jog BK, kuri priklausė Lietuvos ir Palenkės Biržų–Dubingių Radvilų giminės dvarų traktui ir kuriai grėsė švedų pavojus, turėjo sulaukti pagalbos iš Rusios–Panemunės trakto valdų – Slucko ir Kopyliaus kunigaikštysčių, Koidanovo, Liubčios, Bielicos, Jašiūnų, Deliatyčių. Kristupas II atsižvelgė į Biržų seniūno prašymus ir liepos pabaigoje net keturis kartus siuntė universalus Slucko ir Kopyliaus kunigaikštysčių

¹⁶² 1625. VIII. 8. Ivania. K. Radvila Vilniaus vyskupui, *AR, dz. IV, kop. 313*.

¹⁶³ 1625. VII. 17. Rubeževičiai. K. Radvila nežinomam adresatui, *RNB, f. 971, ap. 2, Col. aut. 321/2, nr. 45, 46*

¹⁶⁴ H. Wisner, *Wojna inflancka 1625-1629, Studia i Materiały do Historii Wojskowości*, t. XVI, cz. I, Warszawa, 1970, s. 43.

¹⁶⁵ 1625. VII. 4 – X. 28. įvykių Livonijoje dienoraštis, *RNB, f. 971, ap. 2, Col. aut. 321/2, nr. 66*.

¹⁶⁶ „*Gdzieby tez na jeden trakt ciężki jaki gwałt przypadł, a drugi niebezpieczeństwa prozenbył, tedy i z Rusi do Litwy i z Litwy do Rusi jedni drugim zadaniem znaę od starszych przybywaę powinni*”, 1621. VIII. 16. K. Radvilos instrukcija tarnams, *AR, dz. XI, nr. 37, l. 180*.

bajorams žemionims, nurodydamas būti pasiruošusiems žygiuoti į Livoniją¹⁶⁷. 40 Papilio dvare dislokuotų raitelių, vadovaujamų kapitono Misevičiaus, tuo metu saugojo vieškelius, vedančius į pilį, Biržų kazokai, vadovaujami Vechmano, Nemunėlio Radviliškyje prižiūrėjo pasienį, dvaro klientas Grabovskis su Radvilos universalais vyko rinkti Upytės pavieta totorių, kapitono Juršos pėstininkų būrys pasiūstas į Biržus¹⁶⁸. Per trumpą laiką pilies gynybos pajėgos ženkliai išaugo – nuo 80 iki 300–400 žmonių¹⁶⁹. Prie jų reiktų pridėti nežinomą skaičių BK žemionių, kurie švedų pavojaus akivaizdoje bėgo slėptis į pilį. Vien Salamiesčio valdos Klingių kaimo činšiniai žemionys, anot inventoriaus, „*visi buvo pirmoje apsuptyje, o po to visi kartu su [...] gyvuliais buvo išsiūsti į Alantą*“¹⁷⁰. Šis skaičius galėjo būti nepalyginamai didesnis, jei trys Kristupo II prašymai LDK iždininkui K. Naruševičiui suteikti konvokacijos patvirtintas sumas kareivių verbavimui nebūtų blokuoti valdovo Zigmanto III. Valdovas ne kartą karo metu neigiamai atsakė į Radvilos prašymus papildyti Biržų pilies įgulą LDK kariuomenės daliniais¹⁷¹.

Pilies praradimas. 1625 m. rugpjūčio 5 d. švedų daliniai pirmą kartą pasirodė prie Biržų pilies, tačiau įgulos buvo sumušti. Rugpjūčio 7 d., paėmę Nemunėlio Radviliškį, apie 8000 švedų kareivių, vadovaujamų Franso fon Torno, apgulė Biržų pilį. Diena anksčiau pilį pasiekė Slucko pilies arsenalo patrankininkai. Kad švedai neturėtų kur apsistoti, Biržų seniūnas K. Skrobovičius padegė miestą ir dvarą. Švedai, neįstengę paimti pilies, rugpjūčio 10 d. vėl pasitraukė į Nemunėlio Radviliškį. Rugpjūčio 16 d. Vechmano tarnas Radvilai pranešė apie švedų pasitraukimą nuo pilies, todėl etmonas rūpinosi kuo greičiau papildyti pilies įgulos kontingentą ir parako atsargas, įsakė G. Ceridono pulkui žygiuoti į Biržus¹⁷². Pagalbos prašymai paremti pėstininkais, adresuoti didžiajam LDK etmonui L. Sapiegai, taip pat ir Kristupui II, rezultatų nedavė. Nemunėlio Radviliškyje švedai fortifikavo savo stovyklą ir ruošėsi kitam Biržų šturmui, tikėda-

¹⁶⁷ 1625. VII. 4 – X. 28. įvykių Livonijoje dienoraštis, *RNB, f. 971, ap. 2, Col. aut. 321/2, nr. 66*.

¹⁶⁸ Op. cit.; 1625. VII. 16, VII. 24, VIII. 2. Biržai. K. Skrobovičius K. Radvilai, *AR, dz. V, t. 359, nr. 14507*;

¹⁶⁹ Pradžioje pilies įgulą plačiąja prasme sudarė apie 80 žmonių (įskaitant bajorus ir rinktinčius), vėliau – Juršos pėstininkai, 10 Eigirdo dragūnų, 30 rinktinių, 80 žemionių, 80 rinktinių, pilies įgulos pėstininkai (*piechota polska i niemiecka*), 90 – 150 Eigirdo samdinių, 40 parsidavėlių anglų ir škotų, 50-100 Skrobovičiaus surinktų kazokų. Keliasdešimt vokiečių Eigirdui pavyko pasamdyti Subačiuje, 1625. VIII. 3. *Anykščiai. J. Vechmanas K. Radvilai, AR, dz. V, t. 421, nr. 17075*.

¹⁷⁰ 1631 m. BK žemionių inventorius, *MAB RS, f. 25, b. 166, l. 15-16*.

¹⁷¹ H. Wisner, *Wojna inflancka 1625-1629, SMHW, 1970, t. XVI, cz. I, p.50, 55*.

¹⁷² 1625. VII. 4 – X. 28. įvykių Livonijoje dienoraštis, *RNB, f. 971, ap. 2, Col. aut. 321/2, nr. 66*.

miesi netgi sulaukti atvykstant paties Gustavo Adolfo¹⁷³. Čia švedai laukė artilerijos pastiprinimo. Rugpjūčio 20 d. valstietis iš Nemunėlio Radviliškio, pasiekęs Radvilos dalinių stovyklą prie Kupiškio, pranešė, jog švedus patrankos jau pasiekė¹⁷⁴. Radvila rugpjūčio 27 d. laiške husarų vėliavos rotmistruui rašė, jog švedai vėl apgulė pilį, apsirūpinę ne tik kariuomene, bet ir patrankomis, baiminosi, kad piliai negavus reikiamos pagalbos iš Biržų švedai „*lengvai išplatins savo galią į Lietuvą*“. Tomis dienomis siekta pritraukti į BK kuo daugiau pulkų, ypač kavalerijos, baiminant, kad, praradus pilį, švedai galės alinti „*visas artimiausias žemes ir pavietus*“¹⁷⁵. 6 sienas griaunančių patrankų atgabenimas įgalino švedus pradėti reguliarų, jau antrąjį pilies puolimą¹⁷⁶. Tuo metu švedai išties apgulė Biržus, prieš tai patyrę karinį susidūrimą su Vechmano būriais, sudeginę Vabalninką ir Pasvalį. Vechmanas atsiuntė Radvilai du sugautus švedų belaisvius. Rugpjūčio 28–29 d. pilies gynėjai gavo paskutinę pagalbą – Vechmano kazokų pulkas įžengė į pilį, taip pat Žukovieckio žemionių būrys, Stancevičiaus rinktiniai, Sosnovskio dalinys, be to, laukta atvykstančių Sielco valdos žemionių pulko¹⁷⁷. Po antros apgulties artilerinio šturmo (*post acerrimum oppugnationem*) rugpjūčio 29 d. – rugsėjo 5 d. švedai pilį paėmė. Dera pastebėti, kad švedų kariuomenė, judėdama link pilies, pakeliui žudė valstiečius, degino dvarus ir kaimus. Vechmanas rašė, jog švedai, sudeginę vieną kaimą prie Biržų, miške sugavo keletą valstiečių ir ten pat nukankinę pakorė¹⁷⁸. Apsupę pilį švedai išsidėstė trimis fortifikuotomis, redutais su patrankomis įtvirtintomis stovyklomis ir pradėjo puolimą. Šaudymas iš abiejų pusių buvo toks pašėlęs, jog Radvila šį pilies šturmą prilygino Rygos šturmui. Švedų taktikoje vietos atrado netgi vietiniams Biržų valstiečiams, kuriuos jie „*pagonišku būdu prievarta varė kariuomenės priešakyje*“¹⁷⁹. Trys švedų mėginimai paimti pilį, puolant per pylimus, baigėsi nesėkmingai. Nors daugiau kaip šimtui kareivių pavyko užlipti ant pylimo, tačiau „*iš Dievo malonės*

¹⁷³ „*Nieprzyjacieli w moich Radziwiliszkach leży okopem i szancami obóz swoy ufortifcowawszy, na Birże moie jeszcze się przegrza*“, 1625. VIII. 25. Dubingiai. K. Radvila Vilniaus vyskupui, *AR, dz. IV, kop. 313*; 1625. VIII. 22. Biržų piliis. K. Skrobovičius K. Radvilai, *AR, dz. V, t. 359, nr. 14507*; „*nieprzyjacieli z potęgą, z armatą do Bierż się gotuie*“, 1625. VIII. 20. Kupiškis. J. Vechmanas K. Radvilai, *AR, dz. V, t. 421, nr. 17075*.

¹⁷⁴ 1625. VIII. 21 stovykla prie Kupiškio J. Vechmanas K. Radvilai, *AR, dz. V, t. 421, nr. 17075*.

¹⁷⁵ 1625. VIII. 27. Dubingiai. K. Radvila J. Svolinskiui, *RNB, f. 971, ap. 2, Col. aut. 321/2, nr. 60*; 1625. IX. 4. stovykla prie Anykščių, K. Radvila J. Rostovskiui, *RNB, f. 971, ap. 2, Col. Aut. 321/2, nr. 65*.

¹⁷⁶ H. Wisner, *Wojna inflancka 1625-1629, SMHW, 1970, t. XVI, cz. I, p. 46*.

¹⁷⁷ 1625. VII. 4 – X. 28. įvykių Livonijoje dienoraštis, *RNB, f. 971, ap. 2, Col. aut. 321/2, nr. 66*.

¹⁷⁸ 1625. VIII. 21. stovykla prie Kupiškio J. Vechmanas K. Radvilai, *AR, dz. V, t. 421, nr. 17075*.

¹⁷⁹ 1626. IX. 3. stovykla prie Anykščių. K. Radvila Vilniaus vyskupui, *AR, dz. IV, kop. 313*.

visi buvo numušti“. Pilies įgula priešinosi labai narsiai, nepaisant to, jog švedai apšaudė pilį, pasistatę patrankas prie pat vandens griovio, o pilyje staiga įgulos kareiviai ėmė mirti nuo ligų. Maru juos užkrėtė keliasdešimt rotmistro Kuncevičiaus atvestų Šiaulių ir Upytės rinktinių, kurie, marui plintant, buvo išvaryti iš pilies. Biržų seniūno žodžiais tariant, „nuo ligų įgula kentėjo daugiau, nei nuo priešo“¹⁸⁰. Stebėtina, bet ir tokiomis aplinkybėmis įgula dar sugebėjo imti švedų žvalgus į nelaisvę, atmušinėti švedų kareivius nuo lauko pylimų ir netgi rengti išpuolius prieš švedų stovyklą. Vieno išpuolio metu pavyko atimti švedų patranką¹⁸¹. Vėliau Kristupas II bus teisus, teigdamas, jog Biržų pilį švedams buvo paimti sunkiausia (du šturmai per penkias savaites), kad „priešas kitus miestus ir pilis, nors labiau įtvirtintus, kurie gėdingai atidarinėjo vartus, užėmė greičiau“¹⁸².

Radvilos teigimu, pilis krito dėl trijų priežasčių. Pirma, intensyvėjantis švedų artilerijos šaudymas „kulkomis, sviediniais ir įvairiais degančiais apskritimais“ darėsi nebepakeliamas ir grėsė pilies padegimu. Antra, pilyje esantiems žmonėms ir arkliams problemą kėlė senkančios vandens atsargos griovyje bei maras. Trečia, beje, ir svarbiausia, kad švedams pavyko iš dviejų pusių pasikasti po pylimu ir užminuoti pilį. Tai buvo bene vienintelis šansas užimti pilį. Pilies bastioninė fortifikacija (tvirtovę gynė kelios bastijos bei kaip „ugnies bokšto“ funkciją atliekantis centrinių vartų pastatas) darė pilį sunkiai pasiekiamą, puolant įprastine artilerijos ugnimi ar pėstininkų šturmu. Tai, beje, vėliau patvirtino ir ilgas užblokuotos švedų įgulos laikymasis pilyje. Pilies gynėjams buvo pasiūlyta patiems apžiūrėti užminuotas vietas ir įsitikinti gynybos beprasmiškumu. Po derybų įgula nusprendė pasiduoti ir, „nesant vilties apsiginti, geriau išsaugoti bent savo gyvybes Respublikos labui“¹⁸³. Negausiai pilies įgulai su išskleistomis vėliavomis, rankiniais ginklais ir asmeniniais daiktais buvo leista saugiai pasitraukti¹⁸⁴. Radvila neabejojo, kad jeigu ne maras ir užminavimas, įgula būtų išsilaikiusi nepalyginamai ilgiau. Be to, „Biržai yra tokia pilis, kurios apgulčiai reikia mažiausiai 2000 žmonių, norint ją užimti; aš negalėjau surinkti tiek bajo-

¹⁸⁰ Nuo maro mirus 6 rinktiniais, dar 22 buvo išvaryti už pilies, 1625. VIII. 22. Biržų pilis. K. Skrobrovičius K. Radvilai, AR, dz. V, t. 359, nr. 14507.

¹⁸¹ 1625. IX. 6. stovykla prie Anykščių. K. Radvila Vilniaus vyskupui, AR, dz. IV, kop. 313.

¹⁸² 1627. IX. 29. Koidanovas. K. Radvilos instrukcija S. Kurošui į seimą, „Spisek orleański” w latach 1626-1628, opr. Augustyniak U., Sokolowski W., Warszawa, 1990, s.201.

¹⁸³ 1625. b. d. ir b. v. K. Radvila Vilniaus vyskupui, AR, dz. II, t. 5, nr.546, l.132-133.

¹⁸⁴ Tyla A., Lietuva ir Livonija XVI a. pabaigoje – XVII a. pradžioje, Vilnius, 1987, p. 179; S. Pinkus, Biržų pilis, Vilnius, 1986, p. 15.

ru, kiek netikėtai surinko priešas“, – teigė jis¹⁸⁵.

Pilies praradimo aplinkybes detaliai paryškina penkių amžininkų liudijimai, užrašyti iškart 1625 m. pabaigoje, – Biržų seniūno ir kelių igulos kapitonų, sudariusių igulos vadovybę ir apklausiamų Radvilos stovykloje. Rankraštinis dokumentas pavadintas „*Tyrimas apie Biržų pilies atidavimą*“¹⁸⁶. Turinio struktūra leidžia laikyti jį memuaristikos bruožų turinčiu tekstu, surašytu greičiausiai kokio nors Kristupo II Radvilos dvaro sekretoriaus. Didesnę jo dalį sudaro Biržų seniūno Kristupo Skrobovičiaus pasakojimas. Anot jo, pilies igula gana vėlai sužinojo apie didžiulės švedų kariuomenės žygį, užėmus Kuoknesę ir kitas pilies, į Lietuvą. Rugpjūčio 8 d. 5000 švedų kariuomenė nuo Neretos pasuko link Biržų. Pradžioje švedai ketino įkurti stovyklą prie Parovėjos vieškelio, po to su keliais raitelių kornetais įsiveržė į miestą ir įsitaisė prie miesto pylimų šalia pilies. Tuo metu švedus užpuolė 20 Vechmano ir 20 Eigirdo kazokų, įvyko susišaudymas, keletas raitelių buvo užmušti, o belaisvių paimti nepavyko. Dar rugsėjo 4 d. etmonas rašė Skrobovičiui, jog ketina su Eigirdo daliniu prasiveržti į pilį. Matydamas, kad švedai ketina įsitvirtinti mieste, Skrobovičius įsakė padegti Biržus. Tai pastebėję švedai atsiuntė trimitininką siūlydami Biržų seniūnui susitikti su Švedijos karaliumi Gustavu Adolfu. Skrobovičius pats nevyko, bet pasiuntė kapitonus Voidatą ir Vechmaną derėtis su švedų generolu grafu fon Turnu, tačiau susitarta nebuvo. Kitą dieną Gustavas įsakė į nelaisvę paimtam Parovėjos dvaro paseniūniui aprodyti švedų kariuomenei visas pilies prieigas. Igulos kareiviai tarp švedų atpažino patį karalių ir ėmė šaudyti iš kelių patrankų į jį, tačiau Gustavas spėjo atsitraukti link Biržų dvaro palivarko. Iš pilies imta dar aktyviau šaudyti patrankomis į švedų stovyklos pusę. Švedų pėstininkai pradėjo kasti apkasus, vis dėlto tądien jų žuvo nemažai.

Trečią apgulties dieną, sekmadienį, Gustavas vėl pasiūlė pasiduoti. Skrobovičius iš jo gavo atskirą raštą, tačiau į jį atsakė kaip ir anksčiau – jog pasiduoti igula neketina. Tuomet švedų kariuomenė patraukė prie Nemunėlio Radviliškio ir įkūrė stovyklą. Rugpjūčio 30 d. švedai grįžo prie pilies ir pradėjo antrąjį šturmą. Puolantieji turėjo net 58 vėliavas (kuopas). Igula narsiai gynėsi, buvo matyti, kaip kai kuriems švedų vėliavininkams iš rankų krinta vėliavos. Skrobovičiaus teigimu, švedai atsitraukė prie miesto žydų kapinaičių, kur anksčiau buvo įkūrę stovyklą. Tądien švedai ėmė statyti tiltą per upę link miesto, kiti užėmė reformatų bažnyčią ir dislokavo ten pėstininkus, tretį prie pylimo iš dviejų pusių ėmė

¹⁸⁵ 1627. IX. 29. Koidanovas. K. Radvilos instrukcija S. Kurošui į seimą, „*Spisek orleanski*“, s. 201.

¹⁸⁶ 1625 m. Inquisitia o podaniu zamku Birz, RNB, f. 971, ap. 2, Col. aut. 321/2, nr. 154.

kasti tunelius. Vakare įgula staiga iš pilies išleido 40 pėstininkų, vadovaujamų majoro Eigirdo, kurie nužudė 12 švedų, vieną paėmė į nelaisvę, likusius nuvijo už bažnyčios. Naktį švedai atgabeno iš stovyklos patrankas ir įtvirtino jas prie apkasų. Vieną švedų patranką pilies įgula pašovė, kartu su ja ir kelis švedus, ji gulėjo lauke niekieno nejudinama. Nepaisant to, švedams pavyko 4 patrankas pastatyti, nukreipiant į pilies rūmų pusę ten, kur buvo Radvilienės apartamentai, o dar dvi – ant apkasų nuo miesto pusės. Tarp bažnyčios ir miesto ant kalvelės pastatė dar dvi patrankas. Pradėję šaudyti artilerijos ugnimi švedai sugriovė didįjį pilies bokštą. Palei pylimą ir vandens griovį, einant nuo reformatų mokyklos iki plytinės, dislokavo 4 būrius ir ėmė pilti naują, antrinę, pylimą, skirtą gynybai, jei staiga užpultų pasala iš lauko ar pilies. Biržų seniūno įsakymu iš pilies pasitraukė maru užsikrėtę Šiaulių pėstininkai, be to, nemažą dalį įgulos tuo metu sudarė sergantys kareiviai. Matydamas silpstančias įgulos galimybes Skrobovičius nusprendė pasiduoti švedams.

Per tris dienas jis su pilies įgulos likučiais nukako į karinę Radvilos stovyklą prie Anykščių¹⁸⁷. Kapitonas J. Donovanajus, paklaustas apie pilies paėmimo aplinkybes, akcentavo įgulos kiekybinį menkumą ginant tokią didelę pilį. Jis tvirtino, jog švedų pakastų pylimų negalėjo apginti toks mažas žmonių skaičius, žmonių trūko ir ant pilies mūrų. Net neturėta su kuo rengti rezultatyvių išpuolių, kad būtų trukdoma priešui atlikti inžinerinius darbus. Be to, įgula ne visada žinojo priešų veiksmų planus, ypač per vėlai sužinota apie užminuotus pylimus. Donovanajus pastebėjo, kad įgula, nors ir pasidavė, tačiau išsaugojo gyvybes ir neprišiekė švedams, bet pasitraukė iš pilies. Kapitonas Egertas paliudijo, jog ne kartą yra buvęs pilių apsuptyse ir ne kartą pats puolė tvirtoves, tačiau Biržų atveju nematė būdo apginti tokios, jo manymu, silpnos pilies prieš tokį galingą priešą, kurį dėl pilies gynėjų stygiaus teko prileisti prie pačių mūrų. Kapitonas Syamrothas teigė, jog įgula nesitikėjo, kad švedai prieš tai arti prie pilies ir taip įžūliai pradės kasti po pylimais ir mūrais, „*kad galės mėtyti į pilies gynėjus akmenimis*“. Net ir pastebėjus švedų inžinerinius planus, įgula neturėjo su kuo organizuoti kontrveiksmų: nebuvo nei instrumentų, nei žmonių, sugebančių tai daryti. Be to įgulai tai buvo trigubai didesnis uždavinys: būtų tekę kasti per visą pylimą ir žemiau švedų, o tam būtų reikėję daryti net keturias perkasas. Sakė, jog įgula galėjo išsilaikyti dar kelias valandas, bet patirtų didelių nuostolių. Kapitonas Jurša pridūrė, jog įgula visiškai neturėjo poilsio valandėlių, todėl paprasčiausiai išseko. Galop teigė, kad ir ta kariuomenė, kuri buvo Kristupo II stovykloje, nebūtų ilgiau pasipriešinusi švedams.

¹⁸⁷ RNB, f. 971, ap. 2, aut.321/2, nr. 66.

Rugsėjo 7 d., gavęs žinią apie pilies netektį, Radvila iškart parašė keliems valstybės dignitoriams. Negausūs Radvilos būriai, pradžioje apsistoję Papilyje¹⁸⁸, jau rugsėjo 8 d. dislokavosi prie Anykščių, iš kur stebėjo Biržų apgultį. Anykščių pasirinkimas saugojo tuo metu Lietuvą nuo švedų veržimosi, tačiau neužtikrino pagalbos Biržų įgulai. Pirma, ši stovykla buvo pakankamai toli nuo Biržų, antra, tuo metu Radvilai trūko pinigų samdyti kareiviams, trečia, ne visos jo vėliavos spėjo atvykti į dislokacijos vietą, ketvirta – veiksmus kaustė sugautų švedų žvalgų informacija apie artėjančios švedų kariuomenės, sudarytos iš profesionalių samdinių svetimšalių (čekų, vengrų, prancūzų, olandų, anglų, škotų ir kt.), skaičių (duomenys įvairavo nuo 10 000 iki 15 000 rudenį ir iki 30 000 1626 m. pavasarį)¹⁸⁹. Iš Anykščių Radvila dar mėgino rinkti papildomus kariuomenės dalinius, rašydamas universalus į įvairius pavietus, ypač esančius netoli BK. Kauno pavieto rotmistriui, kaip ir kitiems prieš mėnesį, rašė, jog, praradus Biržus, „*priešas lengvai galės užpulti visas artimiausias žemes ir pavietus*“, kvietė kuo greičiau su savo pulkais atvykti į stovyklą prie Anykščių, „*nes priešo gaujas galėsime sugėdinti tik tada, kai būsime krūvoje*“¹⁹⁰. Galop neatvykstant aplinkinių pavietų pajėgoms ir nesurenkant planuotų 1500 žmonių, Radvila 1625 m. rugsėjį realiai net nemėgino paremti pilies gynėjų¹⁹¹. Vienintelė išimtis, nors ir nepadariusi lemiamos įtakos pilies likimui, buvo Čedasų mūšis, kuriame Derpto pakamarės Gedeono Rajeckio vadovaujami Ukmergės pavieto pašauktinių daliniai sumušė 100 švedų būrį, ketinusį vykti į pilies apgultį¹⁹².

Kai rugsėjo antroje pusėje Anykščiuose ir Svėdasuose susirinko beveik 3000 karių, Biržų pilyje jau šeiminkavo švedai¹⁹³. Gustavo Adolfo būriai tris paras buvo išsidėstę apkasuose ir nedrįso lįsti iš pilies teritorijos. Radvilos daliniams atsitraukus link Svėdasų, švedų kariuomenės pagrindinės pajėgos pajudėjo link Kuršo ir užėmė Bauskę. Pilies prieigose švedai paliko nemažus provianto, patrankų sviedinių, vežimų rezervus ir net sergančius kareivius.

¹⁸⁸ H. Wisner, *Wojna inflancka (...)*, p. 51.

¹⁸⁹ 1625. IX. 8. stovykla prie Anykščių, K. Radvila Vilniaus vyskupui E. Valavičiui, *AR, dz. II, t. 5, nr. 546, l. 134-135*. Radvila netgi rašė, jog švedų samdinių kariuomenėje tarp pėstininkų apskritai nėra švedų, *AR, dz. IV, kop. 314*.

¹⁹⁰ 1625. IX. 4. stovykla prie Anykščių, K. Radvila J. Rostovskiui, *RNB, f. 971, ap. 2, Col. aut. 321/2, nr. 65*.

¹⁹¹ „*Powiaty się do mnie nie gromadziły i dotąd nie gromadzą*“, 1625. IX. 8. stovykla prie Anykščių, K. Radvila Vilniaus vyskupui E. Valavičiui, *AR, dz. IV, kop. 314*.

¹⁹² 1625. IX. 8. stovykla prie Anykščių, K. Radvila Vilniaus vyskupui E. Valavičiui, *AR, dz. IV, kop. 314*.

¹⁹³ A. Tyla, *Lietuva ir Livonija (...)*, p. 182.

Dera pastebėti, jog būtent tuo metu švedai išgabeno iš pilies arsenalo didžiąją patrankų dalį. Vėliau jas keturiais kariniais laivais ketino plukdyti į Švediją, tačiau audra visus juos nuskandino Kuršo pakrantėje. Patrankas švedams pavyko ištraukti, tačiau laivų – ne¹⁹⁴. Pilies netektis sukėlė didelę BK gyventojų paniką, jiems užkirto kelią į Uždauguvį ir teoriškai atvėrė švedams kelią į Vilnių ir Kauną. Aleksandras Gosievskis 1626 m. Kristupui II rašė: „*Kol Biržai bus priešo rankose, tol pavojuje bus ne tik Kaunas, bet ir Vilnius*“¹⁹⁵. Vilniaus vyskupui Kristupas II rašė, jog švedai, pavertę Biržus „*savo rezidencija (domicilium), lengvai įsiverš į tėvynės vidų*“¹⁹⁶. Apie švedų ketinimą žygiuoti į Vilnių, užėmus Biržus, tarsi sutartinai liudijo visi šnipai, sugauti švedų žvalgai ar papsidavę kareiviai¹⁹⁷. Sklido kalbos, jog švedams į pagalbą BK juda generolo Pontuso vadovaujama kariuomenė, užėmusi Derptą. Radvila suvokė, jog vien savo privačių būrių pagalba negali sustabdyti tokios karinės jėgos ir dėl pilies netekties kaltino valdovą ir etmoną Sapiegą. Valdovas Zigmantas III, priešingai, nepagrįstai įtarinėjo Radvilą susitarus su švedais ir atidavus jiems Biržų tvirtovę. Radvila kaltintas, jog negynė Biržų ir nemėgino atsiimti pilies tyčia, keršydamas valdovui už nesuteiktą didžiojo etmono urėdą¹⁹⁸.

Lokali BK visuomenė ir švedmetis. Vietiniai BK gyventojai kentėjo ne tik nuo Biržų pilyje įsitvirtinusios švedų įgulos, bet nuo dažnų abiejų kariuomenių judėjimų ir karo veiksmų BK teritorijoje. Į miškus Biržų valstiečiai bėgo dar besitartinant švedų kariuomeni¹⁹⁹. Anot amžininko, „*visus žmones apėmė tokia didelė baimė, kad pradedant Daugpiliu kelyje į Rokiškį, Panemunę, Pandėlį visi išbėgiojo, 10 mylių spinduliu namuose nerasi nė vieno valstiečio*“²⁰⁰. Žemaitijos teisėjas Jurgis Gruževskis iš Nemunėlio Radviliškio Radvilai rašė apie tokius pačius dalykus: „*Daug bajorų namų, miestų ir miestelių, kaimų ištuštėję*“²⁰¹. 1625 m. rugpjūtį kapitonas M. Korfas rašė Radvilai apie visos BK niokojimą,

¹⁹⁴ 1625. IX – 1626. I. stovyklos dienoraštis; 1625. IX. 25. ? Flemingo Claudio, švedų viceadmirolo universalas Domesnesto (Kuršas) valstiečiams dėl švedų laivų, audros išmestų ant kranto, išsaugojimo, *RNB, f. 971, ap. 2, Col. aut. 321/2, nr. 69, 157.*

¹⁹⁵ H. Wisner, *Wojna inflancka (...)*, s. 80.

¹⁹⁶ 1625. VIII. 27. Dubingiai. K. Radvila Vilniaus vyskupui, *AR, dz. IV, kop. 313.*

¹⁹⁷ 1625. IX. 3. stovykla prie Anykščių, K. Radvila Vilniaus vyskupui, *AR, dz. IV, kop. 313.*

¹⁹⁸ „Spisek orleanski“ w latach 1626-1628, opr. U. Augustyniak, W. Sokolowski, Warszawa, 1990, p. 37, 201.

¹⁹⁹ 1625. VIII. 2. Biržai. K. Skrobovičius K. Radvilai, *AR, dz. V, t. 359, nr. 14507.*

²⁰⁰ 1625. VIII. 3. Anykščiai. J. Vechmanas K. Radvila, *AR, dz. V, t. 421, nr. 17075.*

²⁰¹ H. Wisner, *Wojna inflancka 1625 (...)*, s. 52.

pabrėždamas, jog tai yra didžiulis nuostolis valstybei. Ši teiginį autorius laiške pabraukė²⁰². Tuo metu švedai siaubė kaimus prie Čedasų, Panemunės ir patį Panemunės miestelį, pirmiausia grobdami gyvulius, o žmonių neliesdami. Papilio seniūnas, matydamas tokią pat Papilio valdos perspektyvą besitariantas švedams, Biržų seniūno prašė gynybiniams reikalams atsiųsti parako ir alavo²⁰³. Priartėję prie Biržų, švedai paėmė visus gyvulius Ageniškyje ir aplinkiniuose kaimuose, sudegino Papilio dvarą, nužudė Papilio paseniūnį ir Agenišchio tiją²⁰⁴. Dėl to saugumo sumetimais iš Biržų, Papilio, Salamiesčio dvarų galvijai buvo genami į Šetekšną ir toliau į Alantą, Vyžuonas pas vietinius bajorus žemionis, ypač olandiški galvijai²⁰⁵.

Karo veiksmų pavojus sąlygojo tam tikrus dvarų ūkinės veiklos pertvarkymus, ypač kalbant apie galvijų apsaugą. Tai vyko visais Livonijos karo etapais. Štai 1601 m. pavasarį švedai, iš Kuršo pasiekę Biržų pilies prieigas, sudegino Radvilos Perkūno valdos kaimų (aišku, BK)²⁰⁶. 1603 m. šaltinyje minimas dvariškis, atsakingas už Užnerio valdų galvijų bandų – Nemunėlio Radviliškio ir Parovėjos dvarų kumeliukų – gynimą į Alantos dvarą. Alantos urėdininkas įpareigojamas deramai rūpintis jų išlaikymu²⁰⁷. 1624 m. gyvuliai iš N. Radviliškio dvaro varomi gilyn į BK²⁰⁸. Samdyti latvių valstiečiai nuolat pranešdavo švedų kariuomenės judėjimo tempą ir kryptį, tad pavojaus atveju, t. y. švedams judant per Rokiškį link Vyžuonų, Radvilos dvariškiai buvo pasiruošę organizuoti gyvulių gynimą toliau į Dubingių dvarą²⁰⁹. 1625 m. rugsėjo 2 d. švedai sudegino Salamiestį, Kupiškį ir daugelį aplinkinių kaimų²¹⁰.

Kad švedai nualino visus BK miestelius netiesiogiai, rodo 1625 spalio 20 d. Kristupo II raštas, kviečiantis Žeimelio, Pasvalio, Kėdainių, Upytės Naujamiesčio miestiečius vežti savo prekes į Kurše esančią karinę stovyklą, neminint jame

²⁰² 1625. VIII. 13. b. v. M. Korfas K. Radvilai, *AR, dz. V, t. 160, nr. 7232, l. 27.*

²⁰³ 1625. VIII. 2. Papilyš. B. Makarskis K. Skrobovičiui, *AR, dz. V, t. 191, nr. 9098.*

²⁰⁴ 1625. VIII. 7. Biržai. K. Skrobovičius K. Radvilai, *AR, dz. V, t. 359, nr. 14507*; 1625. VIII. 14. Ivania. K. Radvila Vilniaus vaivadai, *SWP, p. 509.*

²⁰⁵ 1625. VIII. 11. Dubingiai. K. Radvila Vilniaus vyskupui, *AR, dz. IV, kop. 313*; MAB RS, f. 25, b. 166, l. 16v.

²⁰⁶ 1601. V. 28. Vilnius. P. Progulbickio raštas, *RNB, f. 971, ap. 2, Col. Aut. 150, l. 8.*

²⁰⁷ 1603. VII. 23. Jezierničiai. K. Radvila J. Piotrovičiui, *AR, dz. IV, kop. 295, l. 194.*

²⁰⁸ 1624. IV. 24. Biržai. K. Skrobovičius K. Radvilai, *AR, dz. V, t. 359, nr. 14507.*

²⁰⁹ 1626. VII. 30. Vyžuonos. K. Tynkuzas K. Radvilai, *AR, dz. V, t. 410, nr. 16636.*

²¹⁰ 1625. IX. 3. stovykla prie Anykščių, K. Radvila Vilniaus vyskupui, *AR, dz. IV, kop. 313.*

geografiškai artimesnių BK miestelių²¹¹. 1626 m. Upytės pavieto seimelio instrukcijoje rašoma apie dvarų, miestelių ir kaimų plėšimą, deginimą bei valdinių vargą, sukeltą kariuomenių savivalės ir bado²¹². BK gyventojus alino ir LDK kariuomenės plėšikavimai. 1626 m. pabaigoje Oršos seniūno A. Sapiegos ir Polocko kašteliono M. Zenovičiaus daliniai apiplėšė vietinius gyventojus, Biržų seniūnas surašęs padarytus nuostolius ir klausęs Radvilos, kaip pasielgti toliau²¹³. Etmonas prašė apsaugoti jo valdas nuo kareivių plėšikavimo, tvirtindamas, jog priešingu atveju galvoti apie Biržų pilies susigrąžinimą nėra šansų²¹⁴. Radvila buvo teisus, vienam valdovo pareigūnui rašydamas, jog jo Užnerio valdas, taigi ir BK, nualino ne tik priešas, bet ir savieji. Toks atvejis nebuvo vienintelis ar atsitiktinis. LDK kariuomenės „šeimininkavimo“ BK gyventojų atžvilgiu faktų buvo pasitaikę ir anksčiau. 1605 m. tuometinis Biržų seniūnas S. Voinovskis Radvilos pavedimu kartu su Upytės pavieto paseniūniu suregistravo kareivių padarytų nuostolių Biržų valdose faktus. Iš jų aiškėja, jog labiausiai kariuomenė savivaliavo teritorijose palei vieškelį, vedantį į Livoniją. Rašte minima Aleksandro Chodkevičiaus kuopa, penkias dienas dislokacijos vietoje atiminėjusi grūdus iš Biržų valdos valstiečių, Bornikovskio kuopa, kurios „žygdarbiai“ Papilio valdoje ir žemionių prie Nemunėlio dvareliuose pasireiškė valstiečių puldinėjimu, grūdų, arklių, jaučių atiminėjimu. Minėtus veiksmus Voinovskis įvardijo kaip ne tokį didelį nuostolį, lyginant su kitų per BK judančių dalinių elgsena²¹⁵. 1622 m. Radvila skundėsi kancleriui, jog LDK kariuomenės vėliavos neskuba vykti į Livoniją, bet plėšia jo valdinius, „atiminėdami maistą kasdieninėmis stacijomis ir išpirkomis“²¹⁶. BK teritorijos nusiaubimo ir valdinių išžudymo faktą jau 1626 m. Seime Varšuvoje iškelė Radvilos dvariškis Slucko seniūnas Stanislovas Bučinskis²¹⁷.

Vietinių gyventojų plėšimai karo veiksmyų metu pirmiausia buvo susiję su kariuomenės apsirūpinimo proviantu klausimu. Didžiule Radvilos padalinių problema tuo metu buvo apsirūpinimas proviantu. 1625 m. rugsėjį Kristupo II Radvi-

²¹¹ A. Tyla, *Lietuva ir Livonija* (...), p. 182.

²¹² A. Tyla, *Lietuva ir Livonija* (...), p. 186-187.

²¹³ 1626. XII. 12. stovykla prie Biržų. K. Skrobovičius K. Radvilai, *AR, dz. V, t. 359, nr. 14507*.

²¹⁴ „Wszystkie moje patrimonium z Birżami wniwecz poszło (...), jestem jak w jakiej prasie ustawicznego żalu względem dóbr moich zawilejskich, i od nieprzyjaciela i od swoich zgubionym“, 1626. ? . K. Radvila valdovo urėdininkui (?), *SWP, s. 571*; 1626. VI. 9. Anykščiai. A. K. Gosievskis K. Radvilai, *RNB, f. 971, ap. 2, Col. aut. 116, l. 120*.

²¹⁵ 1605. II. 10. Biržai. S. Voinovskis K. Radvilai, *AR, dz. V, t. 445, nr. 17733*.

²¹⁶ 1622. I. 27. Mintauja. K. Radvila L. Sapiegai, *SWP, s. 147*.

²¹⁷ 1626. II. 14. Varšuva. S. Bučinskis K. Radvilai, „*Spisek orleanski*“, s. 120.

los raštas valdovo stalo dvarų administratoriams atskleidžia kai kurias provianto rinkimo karo veiksmų ir kariuomenių žygių maršrutų teritorijoje išsidėsčiusiose valdose aplinkybes. Kristupas II, pripažindamas BK gynybos vėlavimą, pastebėjo, jog vienas svarbiausių veiksnių buvo prastas kariuomenės aprūpinimas maistu. Didikas teigė, jog kariuomenė pradžioje turėjo tik „iš savų valsčių pasiimtą duoną ir negalėjo gauti jos iš niekur kitur“. Etmonas ragino valdovo dvarus prisijungti aprūpinant LDK kariuomenę maistu, atliekant tai tvarkingai, kiekvienai vėliavai pateikus etmono parengtus universalus, taip išsvengiant savavališko savos kariuomenės, juo labiau – švedų, plėšikavimo. Ilgainiui siekta išsvengti savavališko kariuomenės plėšikavimo ir taip organizuoti tvarkingą provianto surinkimą kiekvienai vėliavai, „kad pavaldiniai būtų kuo mažiau ap sunkinti“²¹⁸.

Švedai Biržų pilyje. Dėl maro BK švedai rugsėjo pabaigoje nuo Biržų pasitraukė, palikdami pilyje savo įgula, sudarytą iš dviejų pėstininkų kuopų (apie 300 žmonių). Nors švedai Biržus tuo metu traktavo jau kaip Švedijos karalystės ribą, realiai BK jie nekontroliavo, jų įgula pilyje faktiškai tapo įkalinta. Nuolatiniai Radvilos kariuomenės dalinių puldinėjimai ir švedų belaisvių grobimas tai patvirtino. Švedų įgula pilyje Radvilos nurodymu iškart blokavo Fiodoro Žukovieckio kazokų vėliava (karinio surašymo duomenimis, ją sudarė 202 kazokai)²¹⁹ ir atskyrė nuo pagrindinių švedų pajėgų, esančių Livonijoje ir Kurše. Įgula dėl blokados laikėsi sunkiai, pastotės iš Rygos jos nepasiekdavo. Blokados metu asmeninės Kristupo II pajėgos (pavietų bajorai dar nebuvo susijungę su lauko etmono daliniais) nuolat puldinėjo švedus prie Biržų, grobė į nelaisvę sargybinius, gyvulius, maisto gurguoles, prie Pasvalio sumušė paties Gustavo Adolfo vėliavą,ėjusią į pagalbą Biržų įgulai, ėmė 42 belaisvius.

Švedų puldinėjimas, siekiant paimti belaisvių, buvo dažniausia Radvilos būrių, dislokuotų Anykščiuose bei pačios pilies prieigose, veiklos forma. Jau rugsėjo mėnesį, iškart po pilies praradimo, Radvilos dvaro ataskaitose skaitome: „Rugsėjo 10 d. kunigaikštis išsiuntė į Biržus Kinskį ir Lovčycų patruliuoti; Rugsėjo 11 d. į patruliuojimą patraukė Vechmanas su savo vėliava; Rugsėjo 12 d. Kinskis ir Lovčycis grįžo, atvedė 4 belaisvius; Rugsėjo 13 d. Vechmanas atvedė tris belaisvius (...)“²²⁰. Dera pastebėti, kad piliai blokuoti, pulti Radvila turėjo pakankamai pajėgų. Anykščiuose dislokuotoje kariuomenės struktūroje

²¹⁸ Dokumente minimos šios valdos : Tverės seniūnija, Žemaitijos Kaltinėnai, Raudžiūnai, Paširvintys, 1625. IX. 20. stovykla prie Svėdasų. K. Radvilos raštas valdovo stalo dvarų urėdininkams, RNB, f. 971, ap. 2, Col. Aut. 115, l. 112.

²¹⁹ 1625. IX. 10. Anykščiai. K. Radvilos kariuomenės surašymas, RNB, f. 971, ap. 2, Col. Aut. 321/2, nr. 67.

²²⁰ 1625. VII. 4 – X. 28. įvykių Livonijoje dienoraštis, RNB, f. 971, ap. 2, Col. aut. 321/2, nr. 66.

buvo daugiau nei 2700 žmonių, tarp kurių net 154 perbėgėliai (Livonijos vokiečiai arba švedų belaisviai). Pačią pilį švedai sutvirtino iki tol šiuose kraštuose „*nematytomis struktūromis [...] ,fortifikuodami savo stovyklą pylimu, apkasais ir redutais, sustiprindami laufgrabais ir baterijomis ir visas prieigas prie pilies šancais*“²²¹. Tarp griovio ir pylimo švedai pastatė fortą, kuriuo vežė į pilį vandenį ir vedžiojo girdyti arklius. Pavyko netgi perimti Biržų įgulos vado (*stathalter*) Kroico (Kreutz) laiškus, rašytus Gustavui ir kitiems, atskleidusius įgulos padėtį. Švedai prašė pakeisti juos kitais žmonėmis, skundėsi Radvilos kazokų išpuoliais, dėstė apie eilinių kareivių nenorą ginti pilį, neturint naujos aprangos ir negaunant atlyginimo, pranešė apie įgulos gretų retėjimą dėl maro. Tik jėgų papildymo stygius neleido, anot Radvilos, išnaudoti šio „*tinkamo meto atgauti Biržus*“²²². Kristupas II suvokė, jog net paėmus Biržus būtų neįmanoma „*apginti pilį akimis, be kariuomenės*“²²³.

Rugsėjo antroje pusėje švedai įsidrąsinę išginė iš pilies pasiganyti didelę bandą galvijų. Viskas baigėsi tuo, jog Žukovieckio vadovaujama Radvilos palikta pasala atėmė visus gyvulius, buvusius „*pagrindine pilies maisto viltimi*“ ir paėmė į nelaisvę keliolika švedų²²⁴. Kitų šaltinių teigimu, Žukovieckio būriai, atžygiavę nuo Subačiaus, išsivarė nuo pilies kelis šimtus galvijų ir pagavo septynis belaisvius. Pats Kristupas II tomis dienomis taip pat dalyvavo puldinėjant švedų įgulą. Jo būriai sudegino vieną švedų įtvirtintą stovyklą, prie pilies paėmė vieną belaisvį. Po to kunigaikščio daliniai pasitraukė nuo Biržų Bauskės kryptimi ir įsikūrė netoli Pasvalio²²⁵. Radvilai niekaip nesisekė surinkti didesnių karinių pajėgų, net ir verbuojant svetimšalius samdinius, nors 1625 m. rudenį tam buvo skiriamas ypatingas dėmesys. Prancūzų kapitonas ir Radvilos klientas nuo 1621 m. G. Ceridonas, dar vasarą gavęs rankpinigius kareiviams verbuoti, nepakluso nevienkartiniams patrono nurodymams atvykti į Biržų pilį ar į stovyklą, pats savavališkai rinko stacijas iš vietos gyventojų, iš BK gyventojų surinktą proviantą pardavinėjo ir siuntė į savo dvarą, puldinėjo bajorų dvarus, atiminėjo arklius, „*niekino etmono universalus*“, galop ketino pereiti tarnauti švedams. Spalio 20 d. Radvila įsakė Ceridonui atvykti į jo stovyklą, antraip grasino pritaikysiąs jam

²²¹ 1625. IX. 30. b. v. K. Radvila E. Valavičiui, *AR, dz. IV, kop. 314*.

²²² 1625. X. 20. b. v. K. Radvila E. Valavičiui, *AR, dz. IV, kop. 314*; 1625. XI. 10. K. Radvila valdovui, *SWP, s. 526-527*.

²²³ 1625. XI. 16. stovykla. K. Radvila E. Valavičiui, *AR, dz. IV, kop. 314*.

²²⁴ *SWP, p. 533*.

²²⁵ 1625. VII. 4 – X. 28. įvykių Livonijoje dienoraštis, *RNB, f. 971, ap. 2, Col. aut. 321/2, nr. 66*.

atsakomybę, fiksuotą kariniuose artikuluose²²⁶.

Radvila vylėsi surinkti didelę kariuomenę, nes organizavo provianto rinkimą labai plačiame areale, išsiuntinėjo universalus daugelio valdų, daugiausiai valstybinių, administratoriams – Jonišchio, Kėdainių, Žagarės, Šiaulių, Pasvalio, Mintaujos, Linkuvos, Naujamiesčio, Panevėžio, Žeimelio. Etnonas rūpinosi net savo patruliuojančiais būriais, kurių tikslas buvo įrenginėti slaptas stovyklas Biržų pilies prieigose, gaudyti švedų belaisvius, neleisti švedų įgulai rengti žygių po BK apylinkes. Todėl prašė BK valdas turinčių valdovo bajorų, kad šie netrukdytų tokiems būriams, „*tarnaujantiems ne privačiam tikslui, bet valdovui ir Respublikai*“, rinkti provianto²²⁷.

F. Žukovieckis tuo metu siūlė Radvilai pilies atgavimo planą, aktyviai įtraukiant į tai vietinius valstiečius. Pastarieji bet kuriuo atveju jau buvo naudojami pilies apgultyje, t. y. žemės darbams, įrenginėjant stovyklavietę aplink Biržus, vadovaujant inžinieriui²²⁸. Siūlyta surinkti kuo didesnius valstiečių būrius, tarp jų ir keletą pėstininkų ir 1–2 savaites aršiai atakuoti pilį, „*neduodant esantiems pilyje miegoti*“. Pats Žukovieckis nuo Kėdainių pasiuntė prie Biržų 50 raitelių, ir tik Biržų mieste, valsčiuje ir pačioje pilyje siautėjantis maras prigesino jų įkarštį, nors jie buvo tiek priartėję prie pilies, jog mesdami akmenis galėjo pasiekti pilies rūmų langus. Žukovieckio siūlyta taktika taip ir liko tik laiške, Biržų valstiečiai išgarsėjo ne pilies šturmu, bet ištuštėjusių palivarkų plėšimu. Švedai tuo metu sveikus kareivius įkurdino Astrave, o pilį saugoti paliko mirštantiems. Švedų įgula pilyje buvo taip apsupta ir spaudžiama, kad negalėjo „*išlįsti be nuostolių*“²²⁹. Spalio 29 d. Švedijos kancleris atsuntė pas Kristupą II Kuršo bajorą R. Grotuzą, beje, vėliau tapusį BK Saločių valdos seniūnu, paimtą į nelaisvę jo paties namuose, o per jį – du laiškus, kuriuose dėkojo už svetingą švedų pasiuntinių priėmimą derybų metu bei prašė paleisti švedų belaisvius. Kartu su Grotuzu atvyko švedų trimitininkas, per kurį Radvila ir išsiuntė savo atsakymą. Vėliau derėtis dėl belaisvių paleidimo švedai atsuntė dar vieną savo patikėtinį, buvusį Rygos magistrato narį J. Ulrichą, anksčiau susirašinėdavusį su Biržų seniūnu J. D. Striška. Veikiausiai belaisvių klausimu susitarti nepavyko, nes lapkričio mėnesį Radvila suintensyvino pilies apgultį bei naujų belaisvių gaudynes visoje

²²⁶ 1625. X. 13. ? K. Radvila G. Ceridonui, *RNB, f. 971, ap. 2, Col. Aut. 321/2, nr. 73*.

²²⁷ 1625. X. 20. stovykla prie Ekmuižės. K. Radvila Jonišchio miestiečiams; 1625. XI. 10. stovykla. K. Radvila karaliaus valdų Biržų apylinkėse laikytojams, *RNB, f. 971, ap. 2, Col. Aut. 321/2, nr. 74, 77*.

²²⁸ H. Wisner, *Wojna inflancka (...)*, s. 60; *SWP*, s. 541.

²²⁹ 1625. b. d. Damianai. T. Žukovieckis K. Radvilai, *AR, dz. V, t. 481, nr. 19014*; 1625. XI. 13. stovykla. K. Radvila M. Korfui, *RNB, f. 971, ap. 2, Col. Aut. 96, l. 69*.

Šiaurės Lietuvoje (žr. priedą). K. Tynkauzas siuntė Radvilai Vyžuonų ir Alantos valdų priegose sugautų belaisvių sąrašą. Iš laiško aiškėja, jog keletą pabėgusių švedų belaisvių užmušė vietos valstiečiai, o likę sugauti bėgliai buvo sukaustyti²³⁰. Prie pilies buvo pastatyti keturi įtvirtinimai, iš kurių puldinėti švedai. Tam etmonas netgi skyrė inžinierių ir Biržų valstiečių darbams atlikti. Lapkričio 12 d. pavyko sugauti latvi, iš pilies nešusį švedų karininkų laiškus į Rygą. Iš jo sužinota, kas vyksta pilyje. Radvilai pavyko dovanomis patraukti latvi ir įkalbinti jį nunešti minėtus laiškus į Rygą, o su švedų atsakymais grįžti į Radvilos stovyklą. Lapkričio 13 d. iš Biržų etmonui pranešta, jog švedų įgula, pastebėjusi statant pasalos įtvirtinimus, mėgino eiti į derybas, po to ėmė aktyviai šaudyti iš pabūklų, siekdami trukdyti inžineriniams darbams.

Gruodį iš Livonijos ir Kuršo BK ėmė pasiekti žinios apie galimą kelių tūkstančių švedų kariuomenės žygį į Bauskės arba Biržų pilis, siekiant aprūpinti jose sėdinčias švedų įgulas. Gruodžio 12 d. Radvila išvyko į Ukmergės seimelį. Jam vykstant pro pilį, švedai surengė išpuolį, įvyko susirėmimas, keli švedai buvo nušauti, vienas paimtas į nelaisvę, likusieji – įvyti atgal į pilį²³¹. 1626 m. pradžioje lietuviams pavyko sučiupti vieną švedų dezertyrą, pabėgusį iš pilies, kuris atskleidė įgulos padėtį. Pilyje tuo metu beveik nebebuvo parako, dagčių, druskos, malkų, trūko alaus, silkių, lašinių, sviesto, „*be ko gyventi jie nebuvo pratę*“, rūbai nusidėvėję ir pan. Tarp įgulos pėstininkų tvyrojo pasidavimo nuotaikos, kurios labai neramino švedų karininkus ir žadino viltį Radvilai savo kariuomenės pastangomis susigrąžinti pilį²³². Sausį Radvila susilpnino Biržų apgultį, kadangi švedų įgula jau beveik du mėnesius derėjosi dėl pasidavimo. Radvilos pavedimu derybomis rūpinosi kapitonas M. Korfas²³³. Minėtose darybose Korfui talkino Smolensko vaivados sūnus, kuris Radvilos pavedimu turėjo švedus įtikinti, jog jis turįs papildomų karinių pajėgų ir kad racionaliausia būtų užleisti Radvilai Biržų pilį. Tačiau sudaryti kokią nors konkrečią sutartį nedalyvaujant jam Radvila draudė, nurodydamas Korfui vilkinti jos pasirašymą tol, kol etmonas pats neatvykusiąs į BK²³⁴. Padėtį sunkino LDK kariuomenėje prasidėję susiskaldy-

²³⁰ 1625. XI. 13. Vyžuonos. K. Tynkauzas K. Radvilai, *RNB, f. 971, ap. 2, Col. Aut. 116, l. 71.*

²³¹ 1625. IX - 1626. I. stovyklos dienoraštis, *RNB, f. 971, ap. 2, Col. aut. 321/2, nr. 157.*

²³² 1626. pradžia ? K. Radvila M. Korfui, *RNB, f. 971, ap. 2, Col. aut. 96, l. 64.*

²³³ 1626. I. 19. stovykla. K. Radvila Pinsko pavieto bajorams, *AR, dz. IV, kop. 31; SWP, s. 542; „nie-przepominaj WM Birz moich, azebys sie przez to wytargowac mogly“*, 1626. V. 2. Vilnius. K. Radvila M. Korfui, *RNB, f. 971, ap. 2, Col. aut. 115, l. 131.*

²³⁴ „*Bez mego consensus warownie ta sprawa zawarta byc nie moze, izem ja zawsze niebywal poslednim do promonowania pokoiu*“, 1626. V. 2. Vilnius. K. Radvila Smolensko vaivados sūnui, *RNB, f. 971, ap. 2, Col. aut. 115, l. 131.*

mai, apylinkėse siautėjantis maras²³⁵ ir prie BK artėjanti 4000 švedų kariuomenė, vadovaujama generolo Pontuso.

Sausio 19 d. LDK maršalkos Jono Sapiegos universalas Ukmergės pavieto bajorams atskleidžia kai kurias tų dienų aplinkybes. Negausi LDK kariuomenė (apie 1500 žmonių) dislokavosi prie Rokiškio, ketindama sulaukyti artėjančią keliolikos tūkstančių švedų kariuomenę. Sapiegos teigimu, tai buvo tas pats, kas „*gesinti liepsnojančią ugnį lašeliu vandens*“. Tačiau žvalgų teikiama informacija leido manyti, kad švedai ketina atkirsti Biržų pilį, ją sudeginti ir žygiuoti gilyn į Lietuvą Žemaitijos kryptimi. Tokia žinia vertė veikti nedelsiant. Pavieto bajorai buvo kviečiami atvykti ir papildyti LDK kariuomenės gretas²³⁶. Pats Radvila buvo šiek tiek pasimetęs. „*Pats su maža saujele žmonių šen bei ten jodinėjau, nenulipdamas nuo arklio ir varginu priešą*“, – rašė LDK kancleriui A. S. Radvilai²³⁷. Kristupo II žvalgų duomenimis švedų planai Biržų atžvilgiu buvo kontraversiški. Vienų teigimu, Pontusas ketino pasiekti Biržus, kad geriau aprūpinti įgulą. Kitų žiniomis, kad sugriautų šią pasienio tvirtovę. Teisesni buvo pirmieji, nes sausio pabaigoje pilies įgula buvo aprūpinta maistu, naujais kareiviais. Labiausiai nuo šios milžiniškos kariuomenės žygio vėl nukentėjo BK valstiečiai. Kristupas II rašė, kad Pontusas „*visą savo rūstybę mano valdose išliejo ant valdinių [...] sudegino keletą kaimų, nepasigailėdamas abiejų lyčių žmonių, įsakdamas žudyti net mažus vaikus*“.

Radvilos įsakymu pulkininkas Sėjus ir poručnikas Karmanovskis su savo būriais užpuolė dalį švedų prie pat Biržų pilies ir „*raitai kapojo kardais už tai, kad nekrikščioniškai žudė apylinkių valstiečius*“²³⁸. Švedai išties žiauriai elgėsi su BK valstiečiais. Vienas švedų įgulos vadų Jonas Heringas kaltintas, kad suluošino ir pakorė daug Radvilos valstiečių, už ką „*Dievas jį paralyžiavo*“²³⁹. Tomis dienomis dar ne kartą Biržų ir Parovėjos apylinkėse buvo gaudomi švedų belaisviai²⁴⁰. Jie suteikė nemažai informacijos apie švedų kariuomenės judėjimą

²³⁵ „*W moich Birzach mrą praesidiary*“, 1626. VI. 4. prie Anykščių. K. Radvila Vilniaus vyskupui, *RNB*, f. 971, ap. 2, Col. aut. 115, l. 150.

²³⁶ 1626. I. 19. Rokiškis. J. S. Sapiega Ukmergės pavieto bajorams, *RNB*, f. 971, ap. 2, Col. aut. 133, l. 144.

²³⁷ 1626. I. 21. stovykla prie Nemunėlio. K. Radvila A. S. Radvilai, *RNB*, f. 971, ap. 2, Col. aut. 321/2, nr.102.

²³⁸ 1626. I. 27. b. v. K. Radvila nežinomam adresatui, *AR*, dz. IV, kop. 314.

²³⁹ 1626.VIII. 25. stovykla prie Biržų. A. Snarskis K. Radvilai, *AR*, dz. V, nr. 14701.

²⁴⁰ Apskritai pabrėžtinai pozityvus K. Radvilos elgesys su švedų belaisviais, kuriuos siekta perverbuoti. To priežasčių galima įžvelgti keletą: karinis pragmatizmas, siekiant sustiprinti savo dalinius ir išvengti švedų kariuomenės papildymo; Radvilos humaniškumas; siekis mainų būdu išlaisvinti saviškius, patekusius į nelaisvę, ir kt.

BK teritorijoje. Švedų kariuomenė sausio pabaigoje buvo apsistojusi dviejuose BK kaimuose kelių kilometrų nuo Biržų atstumu šalia N. Radviliškio vieškelio. Belaisvis negalėjo nurodyti kaimų pavadinimų, tačiau detalai nupasakojo išpūdingų švedų pajėgų, atžygiavusių nuo Valmuizės, sudėtį. Jas sudarė 28–32 kuopos, kuriose buvo ir 125 škotų pėstininkai, 6 lauko patrankos. Sausio 25 d., vieno Biržų malūnininko žiniomis, švedai rogėmis iš pilies nugabeno 20 patrankų į stovyklą, be to, siekdami atsigriebti už prarastus žmones, patys su keliolika raitelių kornetų „*užpuolė ir padegė kelis Jo Kunigaikštiškos Šviesybės* (t. y. Radvilos) *kaimus, o žmones sumetė į ugnį*“²⁴¹.

Parėmęs pilies įgulą vasario pradžioje Pontusas su savo kariuomene patraukė link Saločių ir šalia jų įkūrė stovyklą. Radvilos pavedimu naktimis J. Vechmano kazokų būriai rengė pasalas, apsunkindami švedų judėjimą. Radvilos būriai tuo metu dislokavosi Linkuvoje, kurią etmonas laikė puikia strategine vieta esamomis aplinkybėmis, iš kur vienodai greitai buvo įmanoma pasiekti Bauskę, Biržus, Pasvalį, Žeimelį ir Joniškį²⁴². Pilies blokada nebuvo visiška, nes švedų įgula dažnai rengė išpuolius ir plėšė apylinkių gyventojus. Kaspero Kosmovskio teigimu, „*valstiečiai nebenori paklusti ir dirbti, ir ketina su viskuo eiti į Lietuvą* (t. y. palikti BK teritoriją)²⁴³“.

Švedų įgulos padėtis ir toliau buvo sunki, tačiau pėstininkų stygius, taip pat nesėkmingi bandymai užverbuoti svetimšalius kareivius, tai rodo, kad Kristupo II Radvilos kariuomenėje nesugebėta pasinaudoti susidariusia palankia proga²⁴⁴. Kristupas II Biržams atgauti į kovą pasiuntė savo privačios kariuomenės būrius, už ką jam dėkojo A. K. Gosievskis, tačiau raginimų pulti pilį, kurioje, jo žiniomis, beliko tik 50 švedų kareivių, ir pažadų būsimuose seimeliuose ir seime kalbėti apie kompensacijos Radvilai sumokėjimą nepakako. Pats Gosievskis tuo metu negalėjo padėti pilį apgulant, nes susidūrė su karinės drausmės problemomis jam pavaldžiuose pulkuose, besidislokavusiuose prie Anykščių. Karininkai vienas po kito paliko jo stovyklą. Beje, ne viename laiške Radvilai Gosievskis šalia valstybinio Biržų pilies veiksnio minėjo ir privatų Radvilų motyvą, pilies

²⁴¹ 1626. I. 25. švedų belaisvių, sugautų prie Parovėjos, apklausos aktas, *RNB, f. 971, ap. 2, col. aut. 321/2, nr.105*.

²⁴² 1626. II. 2. stovykla prie Mūšos; II. 4. Gailėnai; II. 5. Linkuva, K. Radvila LDK vėliavininkui P. Pacui, *RNB, f. 971, ap. 2, Col. aut. 115, l. 115-117*.

²⁴³ 1626. VII. 8. stovykla prie Anemburko K. Kosmovskis K. Radvilai, *AR, dz. V, t. 163, nr. 7448*.

²⁴⁴ 1626. VI. 4. prie Anykščių, VI. 12. K. Radvila M. Korfui ir Smolensko vaivada, *RNB, f. 971, ap. 2, Col. aut. 96, l. 65; aut. 115, l.151*.

ap rūpinimą gausia įgula siedamas su BK teritorijos saugumu²⁴⁵. 1626 m. rugpjūtį iš Livonijos Biržų atgavimui (*o recuperowanu Birz*) buvo pasiųsta 400 raitelių, tarp jų 100 pavieto totorių. Be jų, prie Biržų jau buvo dislokuota 200 raitelių, 4 pėstininkų vėliavos, turėjusios apie 500 kareivių²⁴⁶. Tokių pajėgų užteko visiškai pilies blokada, tačiau nepakako pilies šturmui. Turint žinių apie švedų ketinimą sustiprinti pilies apsaugą, prie Biržų pasiųsta papildomai 7 vėliavos (6 totorių). Be to, Kristupas II įsakė vienai savo husarų vėliavai, vykstančiai į Smolensko vaivados stovyklą, apsisukti ir grįžti atgal prie Biržų²⁴⁷. Pilies apgulties metu nuolat buvo rengiamos pasalos, siekiant paimti į nelaisvę įgulos kareivių. Radvilos pajėgos išvirtino miesto perkasose ir liuteronų bažnyčioje. Švedai, tai pastebėję, šaudė į bažnyčią iš patrankų, užmušė keletą rinktinių²⁴⁸.

1626 m. pabaigoje įgulos padėtis tapo kritiška: visiškai išseko maisto atsargos, šieno rezervai, malkų stygius buvo toks aktualus, jog švedai dalimis ėmė deginti liuteronų bažnyčią ir medines trobeles, kurias patys buvo pastatę pilies teritorijoje. Pilyje tuo metu buvo ne daugiau kaip 200 pėstininkų. Paradoksalu, tačiau, nepaisant sunkios įgulos padėties, paimti pilį beveik nebuvo jokių šansų, kadangi „*nebuvo su kuo, nebent patys pasiduotų ar išmirtų badu*“²⁴⁹. Iš tikrųjų puolančiųjų stovykloje buvo nedaug pėstininkų ir tik vienas kapitonas. Biržų seniūnas prašė Radvilos atsiųsti Korfą, Krečkovskį, Sosnovskį ir kitus karininkus bei vokiečių pėstininkų papildymą. Problema buvo ir svetimšalių parsidavėlių dezertyravimas. Skrobovičius siuntė Radvilai pėstininkų ir kazokų sudėties rejstrus, pranešė apie 6 pabėgusius vengrus ir jų gaudymą²⁵⁰. Skaudus faktorius buvo BK žemionių nenoras prisidėti prie pilies atgaivinimo ir karinės prievolės vengimas. Vieni bajorai bėgo nepasiekę karinės stovyklos, kiti atvykdavo, bet, išgirdę apie besiantinantį švedų pastiprinimą, pasitraukdavo, majoro M. Korfo vėliava atvyko be savo vado. Skrobovičiui pasiuntus šauklusius į Panemunę, kur gyveno anksčiau karinėje Radvilų klientūroje garsėjusi Vechmanų giminė, šie pranešė, jog minėtos valdos bajorai „*neturi noro tarnauti ir nėra pasirusę mū-*

²⁴⁵ „*Dla ostrzeżenia Incursyi nieprzyjacielskiej do przyległych wsi tamecznych*“, „(...) abym dóbr WXM od szarpania żołnierskich ochraniał“, 1626. VI. 4., VI. 9. Anykščiai. A. K. Gosievskis K. Radvilai, *RNB, f. 971, ap. 2, aut. 116, l. 111-112, 120*; 1626. VI. stovykla prie Anykščių. Karininkų raštas dėl išsiskirstymo į namus, *RNB, f. 971, ap. 2, aut. 96, l. 10*.

²⁴⁶ 1626. VIII. 8. stovykla prie Anemburko. K. Kosmovskis K. Radvilai, *AR, dz. V, t. 163, nr. 7448, l. 25, 29*.

²⁴⁷ „*Wiadomość, iż nieprzyjacieli chce czatę potężną pod Bierzę uczynię*“, 1626. VIII. 27. stovykla prie Jaunamuižės. K. Kosmovskis K. Radvilai, *AR, dz. V, t. 163, nr. 7448, l. 43*.

²⁴⁸ 1626. XII. 3. stovykla prie Biržų. K. Skrobovičius K. Radvilai, *AR, dz. V, t. 359, nr. 14507*.

²⁴⁹ 1626. XII. 12. stovykla prie Biržų. K. Skrobovičius K. Radvilai, *AR, dz. V, t. 359, nr. 14507*.

²⁵⁰ 1626. XII. 12. stovykla prie Biržų. K. Skrobovičius K. Radvilai, *AR, dz. V, t. 359, nr. 14507*.

*šiams nei husarų, nei kazokų kuopose*²⁵¹. Skrobovičius su nedideliu pėstininkų būriu be įtvirtinimų stovyklavo Kilučiuose prie Biržų, Korfo būrys Panemunėje. Radvilos dvariškis M. Piuro kartu su Biržų seniūnu registravo pėstininkus, daugelis kurių sirgo, ir mokėjo jiems jurgeltą²⁵¹. Papildymas iš Zabludovo rinktas labai sunkiai. Ilgame kelyje iš Zabludovo į Biržų pėstininkai išsibėgiojo, net kazokai, gavę pinigų, savavališkai paliko stovyklą. Radvilos klientas Dovydas Božymovskis, apsilankęs stovykloje prie Biržų, konstatavo, kad Biržų seniūnui norint rezultatyviai tęsti apgultį, reikalingi vokiečių pėstininkai, karuose patyrę žemionys ir kelios lengvosios patrankos²⁵². Vis sunkiau darėsi grobti belaisvius, nes švedai toliau už pilies vartų nebeišeidavo²⁵³.

Biržų seniūnas Skrobovičius organizavo gerą pilies apgultį. Pagrindinė jo stovykla buvo viename kaime už Širvenos ežero, iš kurios dieną naktį buvo prižiūrima, jog niekas nepatektų į pilį ir niekas neišeitų. Liuteronų bažnyčioje buvo dislokuota pėstininkų pasala, tiesiogiai saugojusi pagrindinius pilies vartus. Švedai patrankų ugnimi privertė pėstininkų pasalą iš bažnyčios pasišalinti. Radvilos stovyklos kareiviams stokojant maisto, buvo išsiųsti universalai į Ukmergę ir Anykščius. Proviantas pristatytas tik iš Ukmergės. Radvilos stovykla provianto problemą sprendė vietinių valstiečių sąskaita. Salamiesčio valdos, turbūt mažiausiai nukentėjusios nuo švedų, valstiečiai buvo raginami tiekti maisto produktus „*savo kariuomenei, ginsiančiai jų gyvybes ir namus nuo priešo išpuolių iš pilies ar karaliaus kareivių plėšikavimo*“. Įdomu tai, kad švedų įgulą pilyje, Salamiesčio paseniūnio, kuris buvo patekęs į nelaisvę ir pabėgo, liudijimu, sudarė vien tik švedai ir nė vieno vokiečio. Švedų kapitonai laikėsi nuostatos nepasiduoti tol, kol liks bent kokios maisto atsargos. Metų pabaigoje pilyje vis daugėjo sergančių ir mirštančių, pradėti pjauti ir valgyti paliegę arkliai, kurių beliko mažiau nei 10²⁵⁴. Greitu pilies atgavimu Radvilos stovykloje jau niekas neabejojo. Švedų įgulai dar tebesant pilyje, Kristupas II savo klientams (Skrobovičiui, Piuro, Korfui) jau dalijo nurodymus, kaip elgtis atgavus pilį. Minėti dvariškiai turėjo prižiūrėti, kad pasitraukianti įgula nieko neišneštų iš pilies, surašyti detalų pilies inventorių, iki Radvilos atvykimo į Biržus sulaukyti visus pilyje buvusius žmones, nepriklausiusius švedų įgulai, nesiaiškinant, kurie iš jų išdavikai, o kurie ištikimi Radvilai. Ypatingai akcentuotas pilies sustiprinimo poreikis tiek fortifikacine, tiek įgulos prasme. Įgulos papildy-

²⁵¹ 1626. XII. 3. Vilnius. S. Svirskis K. Radvilai; 1626. XII. 21. Balninkai. M. Piuro K. Radvilai, *RNB, f. 971, ap. 2, Col. aut. 116, l. 124-126, 129-130*.

²⁵² 1626. XII. 26. stovykla prie Biržų. D. Božymovskis K. Radvilai, *AR, dz. V, t. 28, nr. 1268*.

²⁵³ 1627. I. 1. stovykla prie Biržų. K. Skrobovičius K. Radvilai, *AR, dz. V, t. 359, nr. 14507*.

²⁵⁴ 1626. XII. 26. stovykla prie Biržų. D. Božymovskis K. Radvilai, *AR, dz. V, t. 28, nr. 1268*.

mui turėjo būti sutraukti bajorai iš Radvilos valdų Upytės ir Ukmergės pavietuose, atsisakius nuostatos priimti į pilį žmones iš kitur. Pilis vėl turėjo tapti BK lokaline visuomenę konsoliduojančiu, saugančiu faktoriumi. Radvila rašė, jog „*net valstiečiai taps paklusnesni, išgirdę, kad pilis grįžta mums*“²⁵⁵.

Pilį kartu su buvusiomis joje patrankomis Radvilos atgavo 1627 m. sausio 26 d. pagal sausio 19 d. Baldenmuižės paliaubų sutartį. LDK buvo nemažai abejojančių šios sutarties naudingumu, manyta, jog Biržų susigrąžinimas yra vienintelis teigiamas jos aspektas, beje, patys švedai pripažino, jog Biržų pilies atidavimas mainais už Liauduonos pilį yra nuostolingai nelygiavertis²⁵⁶. Vis dėlto lokaliai BK visuomenei sutartis neabejotinai buvo pozityvi, nes suteikė galimybę atstatyti karo veiksmų pakirstus regioninius ryšius. Pirma, pilies susigrąžinimas vėl leido jaustis saugiai, antra – sutartis, nutraukusi karinius veiksmus Žemaitijoje, Šiaurės Lietuvoje, Žiemgaloje, Livonijos dalyje, garantavo prekybos laisvės atnaujinimą šiame regione²⁵⁷.

Atgavus pilį. Atgavus pilį, Biržų seniūnas įvykdė Radvilos nurodymą dėl pilies įgulos, sudarydamas ją tik iš Radvilos pėstininkų. Smolensko vaivados siūlymas palikti pilyje pėstininkų būrį su dviem rotmistrais nebuvo priimtas. Žemionys, grįžtantys į pilį, taip pat nebuvo įleidžiami²⁵⁸. Valdiniai, ypač Biržų valsčiaus buvo taip nualinti karo, jog, anot Skrobovičiaus, „*neturėdami nei kuino, nei jokio daikto, neturi kuo pradėti atstatymą*“. O nuskurdusių valstiečių naudojimas vežti medieną palivarkams atstatyti tuo metu būtų išvis nepateisinamas, todėl Radvila prašytas atsiųsti pastočių iš kitų valdų, kurių karo veiksmai nepalietė. Pinigai įgulos kareivių algoms tuo metu taip pat ėjo ne iš BK valdų. BK dvarų gyvuliai buvo grąžinami į kunigaikštystę. Biržų, Naradavo, Parovėjos, Pagervės, N. Radviliškio dvarų gyvuliai laikinai buvo patalpinti Papilyje²⁵⁹.

1627 m. pabaigoje pilies aprūpinimo klausimas Seime svarstytas dar nebuvo. Kadangi pilį saugojo negausi Radvilos įgula (1627 m. kovą ją sudarė tik 20 kareivių), be to, po švedų išėjimo ji liko apgriauta, be artilerijos, nerimas dėl

²⁵⁵ 1627. I. 20. Minskas. K. Radvilos laišakai K. Skrobovičiui, M. Piuro, M. Korfui, *Baltarusijos Nacionalinis Istorijos Archyvas*, f. 694, ap. 3, b. 6, l. 16-17v.

²⁵⁶ 1627. IV. 6. Orlė. S. Kurošas K. Radvilai, *AR, dz. V, t. 173, nr. 8080*; 1627. ? ? M. Beženskis K. Radvilai, *AR, dz. V, t. 17, nr. 637, cz. III, l. 19*.

²⁵⁷ H. Wisner, Rozejm w Baldenmojzie (1627), *Lietuva ir jos kaimynai. Nuo normanų iki Napoleono, Vilnius, 2001, p. 271-272*; A. Tyla, *Lietuva ir Livonija (...)*, p. 191..

²⁵⁸ 1627. II. 4. Biržai. K. Skrobovičius K. Radvilai, *AR, dz. V, t. 359, nr. 14507*.

²⁵⁹ Lėšos įgulai 1627 m. pradžioje ėjo iš Upytės Naujamiesčio dvaro pajamų, *1627. II. 4. Biržai, III. 16. Vỹzuonos. K. Skrobovičius K. Radvilai, AR, dz. V, t. 359, nr. 14507*.

galimo naujo jos praradimo per visus 1627–1629 m. buvo pagrįstas²⁶⁰. 1627 m. viduryje etmonas L. Sapiega dėl vėl gresiančio švedų įsiveržimo žadėjo atsiųsti į Biržų pilį 300 pėstininkų, 200 kazokų. Be to, pilyje nuo rugpjūčio mėn. buvo dislokuotas kapitono Šnianiavskio pėstininkų būrys. Žadėtam pastiprinimui neatvykstant, Šnianiavskio būriui pasitraukus sutikti gabenamos artilerijos, o BK bei kitų Upytės pavieto žemionių nepavykstant pritraukti pilies gynybai, jos situacija vėl tapo kritiška. Juo labiau, kad tuo metu švedai persikėlė per Dauguvą, priartėjo prie sienos, užpuolė ir sumušė Biržų kazokų stovyklą. Šnianiavskio daliniui sugrįžus į pilį, padėtis stabilizavosi tik iš dalies, nes kareiviai, negaudami atlyginimų daugiau kaip pusmetį, dėvėdami nutriušusią uniformą, buvo prie maišto ribos. Gyvuliai iš Parovėjos dvaro ganyklų prevenciniais tikslais nuginti į Salamiestį, kol žinios apie švedų kariuomenės judėjimą negarantuos deramo saugumo²⁶¹. 1628 m. kovo pradžioje Šnianiavskio pėstininkai iš pilies išbėgiojo, pats rotmistras taip pat išvyko. Biržų seniūnas pranešė Radvilai, jog Smolensko vaivada padėti piliai atsisakė, o pats su 20 pėstininkų įgula nežinaš ką daryti. Klausė, ar Radvila nuspręs pasiųgti su pilimi pagal ankstesnę savo sumanymą – išvežti patrankas ir laikinai palikti tvirtovę (turbūt prisimintas 1625 m. atvejis). Pasvalyje Skrobovičius buvo susitikęs su Vilniaus vaivada, tačiau šis taip pat atsisakė duoti žmonių pilies apsaugai. Balandžio viduryje pilyje buvo apie 60 pėstininkų. Pilies įgulai žmonių labai trūko. Karinėje–epistolinėje informacijoje Kristupui II Radvilai apie „ne pagal poreikius aprūpintas pasienio pilis, kuriose stinga pėstininkų“ greta Bauskės ir Dyneburgo tvirtovių nuolat minėti Biržai²⁶².

Paskutinės švedų grėsmės apraiškos pastebimos 1629 m. Švedų baimė buvo tokia didelė, jog N. Radviliškio valdos bajorai ir valstiečiai masiškai traukėsi į Biržus, o Užnerio urėdininkas rūpinosi pilies apsauga galimo pavojaus atveju²⁶³. 1629 m. viduryje BK dvarai ėmė pamažu grįžti prie ankstesnio gyvenimo ritmo. Švedmečio rezultatas buvo BK valstiečių išsibarstymas ir nuskurdimas, savo ruožtu nulėmęs dvarų ūkininkavimo stagnaciją. Žvelgiant regioniniu žvilgsniu ir pasikliaunant patikima Užnerio dvarų urėdininko informacija, galima teigti, kad labiausiai nuo karo nukentėjo Biržų, Papilio ir Salamiesčio valdos, t. y. BK,

²⁶⁰ 1627. XII. ? S. Bučinskis K. Radvilai, „Spisek orleanski“, s. 227; A. Tyla, Lietuva ir Livonija (...), p. 199-200.

²⁶¹ 1627. VIII. 12; VIII. 19; VIII. 23; XI. 27; XII. 9; XII. 23; 1628. II. 15. K. Skrobovičius K. Radvilai, AR, dz. V, t. 359, nr. 14507.

²⁶² 1628. VI. 17, XII. 29. Elkmuižė. M. Korfas K. Radvilai, RNB, f. 971, ap. 2, Col. aut. 96, l. 53-55.

²⁶³ 1628. III. 15; V. 15; XII. 13; 1629. X. 9. Biržai. K. Skrobovičius K. Radvilai, AR, dz. V, t. 359, nr. 14507; 1629. I. 30 Salamiestis; III. 22. Balninkai. M. Piuro K. Radvilai, AR, dz. V, t. 269, nr. 11728.

o mažiausiai Vyžuonos, Alanta ir Dubingiai²⁶⁴.

Išvados

1. Biržų pilies kuriamą pobūdį pirmiausia lėmė tai, jog ji buvo vienintelė valstybinės reikšmės BK institucija. Tą pripažino valdovai Vazos, valstybės dignitoriai, įvairių LDK ir Lenkijos pavietai bajorai, patys Radvilos, švedai. Dėl ypatingos strateginės padėties ir su tuo susijusios valstybės teritorijos gynybinės funkcijos (šiaurinių LDK sienų, Žemaitijos, net visos Lietuvos, įskaitant Vilnių, apsauga nuo švedų; Kuršo ir Livonijos apsauga nuo rusų) ši tvirtovė praaugo lokalsios institucijos ir lokalių privačios valdos ryšių ribas. XVII a. 3–4 dešimtmetyje Biržų pilies aprūpinimo valstybės lėšomis bei žmonėmis (iki karo ir karo metu) ar finansinės kompensacijos Radviloms už patirtus pilies eksploatavimo nuostolius sprendžiant valstybės reikalus (po karo) ne kartą figūravo seimuose ir seimeliuose (Biržų pilies klausimą pavyko aptikti net 24-ių seimelių instrukcijose). Minėtas asmeninis Biržų–Dubingių Radvilų santykis su savo valda, t. y. dažnas lankymasis BK ir tiesioginis rezidencinės–reprezentacinės pilies ir jos rūmų paskirties kūrimas, reiškė aktyvų asmeninį didikų interesą. Valstybinio ir privataus interesų koegzistencija bei pilies funkcijų įvairovė lėmė ryšių, kuriuos kūrė ir kuriuose dalyvavo *pilies visuomenė* ir visa *BK visuomenė*, savitumus. *Taikos* ir *karo* metų kontekstuose ryšių pobūdis pilies socialinėje erdvėje šiek tiek skyrėsi.

2. Pilis taikos metu BK pirmiausia buvo administracinis centras. Joje gyveno ir veikė Radvilų valdžią ir stabilumą valdoje užtikrinantys klientūriniai ir kariniai svertai (Užnerio valdų ir BK seniūnas; dvariškiečiai; pilies įgula). Kita vertus, kaip valdžios realizavimo vieta ir simbolis pilis traukė beveik visas lokalsios visuomenės grupes, negyvenusias pačioje pilyje: bajorus ir dvaro klientus (karinė tarnyba; žemėvaldos tvarkymo įteisinimo procedūros; korespondencijos pristatymas; jurgeltų išmokėjimas; lokalių BK dvarų administravimo reikalų tvarkymas; mokesčių mokėjimas), miestiečius (karinė tarnyba; jurgeltų išmokėjimas), žydus (finansinės operacijos), totorius (karinė tarnyba), valstiečius (inventorių surašymas). Pilies gynybinė paskirtis ir karinė trauka, dariusi ją kariniu centru, suformavo savitą lokalsios visuomenės dalį – *pilies visuomenę*. Pastaroji buvo skirta saugoti, ginti, aptarnauti ir aprūpinti pilį. Pilies visuomenė buvo socialiai ir tautiškai eklektiškas ir ypač margas sociumas, nes susidarė išorinių (*pilies*

²⁶⁴ 1629. IV. 26. Salamiestis. M. Piuro K. Radvilai, *AR*, dz. V, t. 269, nr. 11728.

įgula) ir vidinių BK (*pilies žmonės*: amatininkai ir rinktiniai) ryšių dėka. Pilies įgula (profesionalūs karininkai ir pėstininkai) formuota samdos, o pilies žmonės daugiau burti prievolių pagrindu (išskyrus cekhauzo samdytus amatininkus). Įgulos gyvenimas tiek taikos, tiek karo metu buvo pakankamai uždaras ir nekomunikatyvus kitų BK visuomenės grupių atžvilgiu. Tą lėmė ne tiek atskira pilies jurisdikcija nuo miesto jurisdikcijos (kareivių pavaldumas karininkams; karinių artikulų galiojimas pilies teritorijoje; pilininko urėdo egzistavimas), kiek profesinė įgulos paskirtis, beveik nesudariusi progų eiliniams kareiviams išeiti už pilies teritorijos ribų. *Pilininkas* atliko ryšių tarp *pilies savininko*, *pilies įgulos* ir *pilies žmonių* tarpininko vaidmenį. Nedidelis nuolatinės įgulos narių skaičius (20–80 žmonių) taikos metu aiškintinas finansiniais jos išlaikymo sunkumais bei suvokimu, kad netikslinga laikyti daug dykinėjančio karinio personalo. Taikos metu įgulos kareiviai tik ėjo pilies sargybą ir kartais dalyvaudavo cekhauzo inventorius pervežimo darbuose, kurių metu susidurdavo su valstiečiais. Karinės disciplinos veiksnys objektyviai ribojo platesnių kareivių kontaktų su kitų luomų atstovais galimybes. Įgulos ir privačios Radvilų kavalerijos *karininkai* turėjo daugiau socialinio bendravimo sąlygų, nes didikai, ypač Kristupas II ir Jonušas, siekdami užtikrinti valdos saugumą, siekė jų integravimosi lokaliaje visuomenėje. Karininkai buvo įliejami į dvaro/kaimo visuomenę: jiems netoli pilies arba Kuršo pasienyje dalijami palivarkai (užstato ar leno teise), suteikinėjant svarbius BK urėdus (Biržų vaito; pilininko; lokalinių valdų administratoriaus). Šaltiniuose aptikta keliasdešimt karininkų, turėjusių žemėvaldą BK. Didžioji jų dalis buvo svetimšaliai: vokiečiai (Boltas; Vechmanai; Plėjeris; Viberkas), prancūzai (Ceridonas; de la Noe). *Pilies visuomenės* dalimi taip pat buvo arsenalo personalas, sudarytas iš cekvarto (urėdas atsirado XVII a. 3 deš.), patrankininkų ir amatininkų. Pradžioje arsenalu rūpinosi Biržų dvaro klientai, vėliau cekvartais (karininkui prilygstanti pareigybė) ar artileristais samdyti artilerijoje nusimanantys žmonės, dažniausiai vokiečiai iš Prūsijos (Frichsrichtas; Štrėvelis; Pliateris).

3. Svarbus lokalinės visuomenės gyvenimo aspektas, turėjęs įtakos gyvenimo būdo pokyčiams, taigi ir ryšiams, buvo karas. Išskirtini trys periodai, kai Livonijos karo veiksmai tiesiogiai lietė BK teritoriją ar Biržų pilies visuomenę (1600–1601, 1617–1618, 1621–1622, 1625–1627 m.), nors dėl įvairių karinių ekscesų bei nuolat cirkuliuojančios informacijos apie švedų ir rusų kariuomenių judėjimus kaimyninėse teritorijose, formavusios nuolatinio pavojaus jausmą, teigtina, kad BK visuomenė visą XVII a. pirmąją pusę gyveno karo būklės jausmu. Šioje karinėje kasdienybėje Biržų pilis daugeliu aspektų buvo kaip socialinės komunikacijos ir ją sąlygojančios karinės veiklos epicentras. Pilis ne kartą

buvo tapusi karine būstine, iš kurios etmonai (J. K. Chodkevičius, Kristupas I ir Kristupas II Radvila) vadovavo LDK kariuomenės veiksmams Livonijoje. Šia prasme pilis buvo korespondencinės informacijos, kurią labai intensyvino karo veiksnys, centru. 2. Pilis atliko tarpinės karinės bazės, kurioje vykdavo kariniai surašymai, apsistodavo LDK kariuomenės daliniai funkciją. 3. Pilyje saugoti karo belaisviai (švedai, vokiečiai, latviai, estai). 4. Pilis buvo provianto telkimo ir paskirstymo regione centras. Provianto, skirto pilies visuomenei išlaikyti, šaltiniai buvo trys: pajamos ir derlius iš piliai priklausančių palivarkų; rezervai, atsiunčiami iš kitų Radvilų valdų; provianto pirkimas už BK dvarų lėšas Rygoje. Karo metu pilis buvo ir kaip LDK kariuomenės provianthauzas, už LDK išdo lėšas aprūpinantis stovyklų gurguoles. 5. Pilis saugojo vietinę visuomenę nuo potencialių karinių pavojų (švedų; valdovo bajorų – žemionių; įvairių plėšikaujančių gaujų), ji tam ir buvo pastatyta, kad užtikrintų BK visuomenės funkcionuojančių ryšių stabilumą ir nepažeidžiamumą; karo metu joje slėpdavosi *pilies visuomenė* nepriklausę BK gyventojai – bajorai–žemionys, miestiečiai. 6. Išskirtinis pilies arsenalo komunikacinis vaidmuo. Pilies cekhauzas buvo bene svarbiausia pilies struktūrinė dalis, turėjusi ne tik karinės, bet ir reprezentacinę reikšmę (pilies svečių lankymosi vieta; magistrato archyvo saugojimo karo metu vieta; patrankų naudojimo elekcinio seimo metu galimybė). Livonijos karo metu arsenalo inventorių ir įranga buvo naudojama ne tik BK gynybai, bet gerokai platesniu mastu – kaip bene svarbiausia LDK kariuomenės ginkluotės rezervinė bazė (daugkartinis Radvilų patrankų ir muškietų naudojimas Kuršo ir Livonijos pilių mūšiuose; šaudmenų ir parako rezervų tiekimas; į karo veiksmų zoną gabenamos karinės amunicijos ir ginkluotės priežiūra).

Karo metu po BK judėjo daug didesnis žmonių srautas nei taikos metu. Tarp šių žmonių karinės veiklos vykdymo ir savo saugumo užtikrinimo pagrindu dalyvavo ir BK gyventojai. Be to, vyko nuolatinė abipusė Kuršo ir BK gyventojų migracija, priklausomai nuo kariuomenių judėjimo maršrutų. BK valstiečiai LDK kariuomenei turėjo pristatyti proviantą, atlikti transporto patarnavimus. Biržų dvaro gydytojai (Matas (Vorbek Letovas ??), Dovydas Detelevesas) pilyje gydė Livonijos kampanijoje sužeistus kareivius. BK bajorai–žemionys vežiojo karinę korespondenciją ir kazokų bei dragūnų kavalerijos sudėtyje tiesiogiai dalyvavo kariniuose veiksmuose.

Karo situacija lokaliai visuomenei ne tik kūrė naujų ryšių progas, bet veikė senuosius. Ypač BK visuomenę vargino įvairių karinių formuočių (švedų, Kuršo kunigaikščių pavaldinių, LDK dalinių, Radvilų asmeninių dalinių) veiksmai regione, pasireiškę įvairiomis negatyviomis formomis: teisėtu provianto rinki-

mu, prievartiniu jo atiminėjimu, tiesioginiu plėšikavimu, valstiečių žudymu. Tai aštrino konfliktus tarp kareivių ir vietinių gyventojų. Labiausiai nuo įsiveržimų kentėjo N. Radviliškio valdos gyventojai, gyvenę prie pat Kuršo sienos, Biržų ir Papilio pavaldiniai, gyvenę netoli pilies. Pažymėtina, kad BK valstiečiai taip pat patys taip pat neatsisakydavo pagundos plėšti ištuštėjusių palivarkų. Karas ardė nusistovėjusius prekybinius ryšius: iš pirklių ir valstiečių, mėginančių vykdyti įprastines keliones į Rygą, buvo atiminėjamos prekės, Biržuose ir BK miesteliuose nebevyko mugės, nefunkcionavo turgūs. Tačiau karo metu reikšdavosi prekybiniai kontaktai, nebūdingi BK taikos metui: pilis tapdavo bene vienintele vieta, kur BK gyventojai galėjo realizuoti savo produkciją ir taip bent iš dalies atkurti prekybinius ryšius; į provianto telkimo pilyje procesą buvo įtraukiami BK geografinėje erdvėje gyvenančių valdovo valdų laikytojai; laikinai prekybiniais centrais tapdavo mobilios karo stovyklos.

Karo faktorius bent laikinai keitė pilies visuomenės sociostruktūrą, praturtindamas pilies karininkų spektrą anglosaksais: airiais (Butleris), angliais ir škotais (Astonas, Donovanus). 1612–1655 m. aštriausiais Livonijos karo momentais ne kartą pilyje buvo dislokuojama iki kelių šimtų samdytų anglosaksų pėstininkų. Pastariesiems paprastai vadovaudavo jų tautybės karininkai. Tokie kariniai daliniai nepasižymėjo drausme, buvo neprognozuojami, bet kada galėjo pereiti į švedų pusę, dažnai dezertyrudavo, jų kontaktai su vietiniais gyventojais buvo minimalūs, o buvimas BK tęsdavosi tol, kol budavo patenkinamas jų veiklos pragmatinis motyvas – grynųjų pinigų gavimas už karinę tarnybą.

1625–1627 m. švedmečiu BK tapo karščiausių karo veiksmų zona, situacija keitėsi tiesiog dienomis. BK realiai niekas nekontroliavo, nors tą daryti siekė ir švedai, ir Kristupas II Radvila. 1625 m. iškilus švedų totalinio įsiveržimo grėsmei, pilies gynybai buvo telkiami ne tik BK gyventojai. Kristupas II Radvila, siekdamas apsaugoti Biržų pilį, mėgino pritraukti į BK kuo daugiau karinės aplinkos žmonių iš už BK ribų (surinkti valstiečius–rinktinius ir bajorus–žemionis Upytės, Ukmergės, Kauno pavietuose ir Žemaitijoje esančiuose valdovo stalo dvaruose, Radvilų Slucko ir Kopyliaus kunigaikštystėse; padidinti svetimšalių–samdinių pėstininkų skaičių). Dėl valdovo Zigmanto Vazos abejingo valstybinio požiūrio į šiaurinių LDK sienų ir Biržų pilies saugumą teigtina, kad tik Kristupo II lėšų ir klientūrinės dvaro sistemos organizuotumo dėka pavyko gynybai sutelkti BK visuomenę ir pritraukti nedideles papildomas pajėgas bei apginti pilį nuo 8000 švedų kariuomenės pirmosios apsupties metu (rugpjūčio 5–10 d.). Dėl daugelio nepalankiai susiklosčiusių aplinkybių (maro protrūkis tarp įgulos karių; papildomų švedų artilerijos rezervų atgabenimas; per didelė kiekybinė švedų

ir pilies gynėjų disproporcija; informacijos apie švedų veiksmus stygius; įgulos išsekimas) antrasis pilies šturmas (rugpjūčio 29 d. – rugsėjo 5 d.) švedams pavyko. Rugsėjo viduryje Radvilos būriams atkirtus pagrindines pajėgas nuo švedų įgulos, prasidėjo daugiau kaip metus trukusi Biržų pilies atgavimo epopėja. Pilis buvo blokuojama, siekiant išsekinti švedų įgulą nuolatiniais smulkiais puldinėjimais, belaisvių grobimu, maisto stygiumi. Pajėgų visapusiškam šturmui nepakako. Be to, visą laiką vyko nuolatinės derybos su švedais belaisvių apsikeitimo ir įgulos galimo pasidavimo klausimais. 1626 m. pradžioje įgula gavo papildymo rezervus ir blokada nebebuvo totali.

BK gyventojų dalyvavimas atgaunant pilį buvo nevienodas. Vienu svarbiausių apgulties prižiūrėtojų, nuolat informavusių Radvilą, buvo BK seniūnas K. Skrobovičius. Didžioji dalis BK bajorų–žemionių, nuolat kviečiamų papildyti kazokiškos kavalerijos gretas, vengė atlikti prievolę „savo“ piliai. Kariniams veiksams planuota netgi panaudoti Biržų valstiečius, įmaišant juos tarp pėstininkų. Vis dėlto pastarieji labiau naudoti inžineriniams darbams, statant pilies prieigose fortifikacinius pasalus įtvirtinimus.

Pilis atgauta 1627 m. pradžioje, iki pat 1629 m. BK visuomenės gyvenimas nebuvo stabilus: nualintas dvarų ūkis atsigavo lėtai ir tik ryšių su kitomis Radvilų valdomis, kurių nepalietė karo veiksmai (valstiečių pastotės; lėšos įgulos išlaikymui); karo išbarstyti BK valstiečiai neskubėjo grįžti į savo kaimus; pilis su menka įgula nebegalėjo garantuoti saugumo naujo švedų įsiveržimo atveju. 1625–1627 m. įvykiai ir pilies šeimininkų kaita pademonstravo taikos metu sunkiai suvokiamą faktą, jog pats pilies valdymas dar nebūtinai garantuoja įtaką visai BK. Pilies funkcionalumas lokaliai visuomenės ryšių kontrolės prasme buvo įmanomas tik turint pakankamai gausias karines pajėgas.

Švedų kariuomenės judėjimas vietos gyventojams pirmiausia turėjo psichologinę įtaką: kėlė paniką, vertė gyventojus bėgti į miškus arba pilį, palikti savo ūkius. Nuo švedų ypač kentėjo BK valstiečiai. Šaltiniuose nemažai žinių apie jų kankinimus, žudymus, ypač žeminanti aplinkybė, kuomet žmonės, varomi kariuomenės priešakyje šturmuojant pilį, atlikdavo „patrankų mėsos“ vaidmenį, sodybų deginimą ištaisais kaimais, neaplenkiant taip pat dvarų ir jų urėdininkų. Dalis bajorų prarasdavo ne tik nuosavybę, bet ir teises į žemę patvirtinančius dokumentus, kurie arba sudegdavo, arba juos atimdavo švedai, kai kuriuos švedai vertė kolaboruoti, pereinant į jų pusę ar vežiojant jų karinę korespondenciją, tarpininkaujant derybose ar belaisvių mainuose. Švedų įgula, netgi blokuota Biržų pilyje, 1626 m. sugebėjo surengti ne vieną BK apylinkių valstiečius alinantį išpuolį.

Karo akistata vertė lokaliai visuomenės dalyvius (dvarų administraciją, ba-

orius ir valstiečius) rūpintis tam tikrais ūkinės veiklos pertvarkymais. Siekiant apsaugoti naminių gyvulių, ypač olandiškų, išteklius, visų BK valdų (išskyrus Saločius) bandos organizuotai gintos į kitus Radvilų Užnerio dvarus, buvusius atokiau nuo karo veiksmų zonos (Vyžuonas, Alantą, Šetekšnas, kartais siekiant net Dubingius). Tą atliekantiems BK valstiečiams karas sudarydavo progą susitikti su tų regionų valstiečiais, į kuriuos taikos metu nebuvo nukreipta jų pastočių prievolė. Karo „dėka“ BK gyventojai galėjo susitikti ir su įvairiausių Europos regionų (Vokietijos, Švedijos, Portugalijos, Škotijos, Prūsijos, Nyderlandų) atstovais, kurie kaip karo belaisviai, buvo sugaunami ir laikomi stovyklose BK teritorijoje. Tarp neva švedų belaisvių buvo nemažai Kuršo ir Livonijos vokiečių, latvių, estų.

2006 m. gegužės 9 d.

LA GUERRE ET LA PAIX DANS LA PRINCIPAUTÉ DE BIRŽAI. (FIN XVI^E – MILIEU XVII^E SIÈCLES)

Dr. Deimantas KARVELIS,
Université pédagogique de Vilnius

Dans l'article on analyse les aspects différents de l'histoire militaire (fin du XVI^e – milieu du XVII^e siècles) dans la propriété Biržai – Dubingiai de la filiation des grands seigneurs Radvila. On évite consciemment des répétitions de l'historiographie pour présenter le nouveau matériel retrouvé dans les archives et le mettre en circulation scientifique. On utilise de nombreuses sources primaires qui n'étaient jamais vues dans l'historiographie et qui n'étaient jamais publiées. Elles sont conservées à Varsovie, à Petersbourg, à Minsk. Dans ce texte la plus grande attention est destinée à un objet militaire le plus important qui existaient dans la principauté de Biržai – c'est la forteresse de Biržai. En se référant à la correspondance et les documents historiques abondants de l'époque on la caractérise comme nationale-stratégique, familiale-résidentielle, nationale-stratégique, locale-défensive et administrative. Dans l'historiographie militaire on analyse l'aspect rare de l'histoire anthropologique – c'est la communauté de forteresse (l'équipe, le nombre et le personnel de service, leur structure et leurs fonctions dans la forteresse). On caractérise le groupe professionnel d'officiers, les particularités de leur statut social, des officiers étrangers (irlandais, anglais, écossais) et leur intégration dans la communauté locale (les relations avec le château, l'installation dans la principauté, l'obtention de la propriété terrienne).

On analyse la vie de la société locale après les actions militaires en Livonie et dans le territoire du grand-duché de Lituanie. On marque quelques périodes quand des actions militaires ont directement touché la vie de la communauté (les années 1600-1601, 1617-1618, 1621-1622, 1625-1627). Les nouvelles sources historiques représentent en détails la période suédoise au nord de la Lituanie: la formation de l'organisation de la défense en 1625, les circonstances de la perte du château, le comportement de l'armée suédoise avec le peuple local, la question du destin des canons de l'arsenal, le quotidien de la garnison suédoise dans le château en 1626-1627 et les efforts de Kristupas II Radvila pour le reprendre.

Les annales empyriques dévoilent qu'au XVIIe siècle le château de Biržai était le centre militaire, la base militaire intermédiaire de logement pour des unités militaires, le lieu de recensement militaire et le camp de prisonniers de guerre, le stoc d'approvisionnement, le lieu de la protection de la société en cas d'alerte, une de plus grande base d'artillerie du grand-duché de Lituanie.